

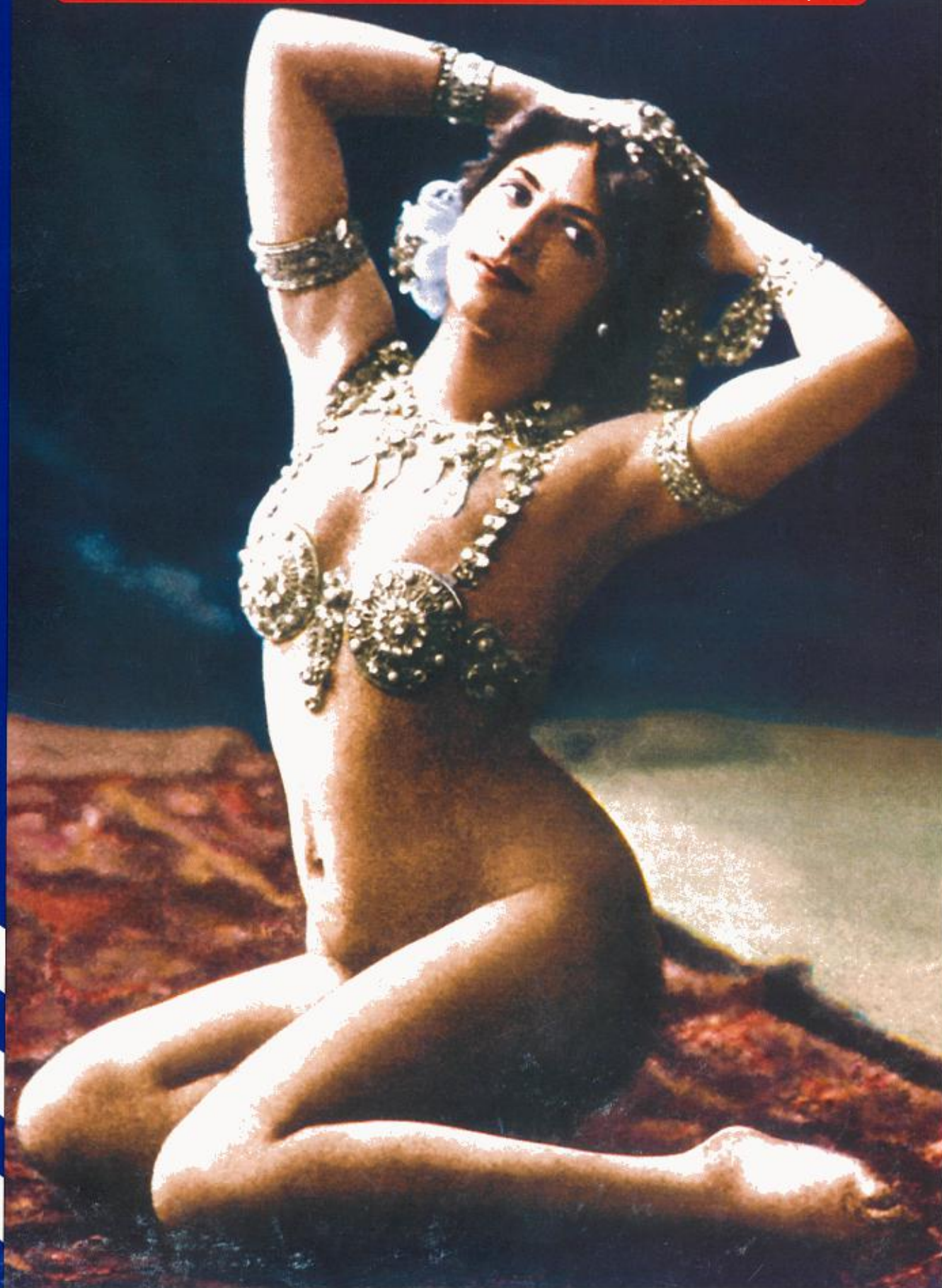
2^e jaargang, december 1996

Nº4

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

FRYSLÂN

Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur

2e jaargang nr. 4, december 1996

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Redactie:

dr Johan Frieswijk,
dr Yme Kuiper,
drs Hotso Spanninga,
drs Joop Woudstra
Eindredactie: drs Meindert Schroor

Vaste medewerkers:

dr Wiebe Bergsma, Hans de Haan,
drs Goffe Jensma, Douwe K. Kootstra,
drs Evert Kramer, drs Johanneke Krolis,
drs René Kunst, dr Gilles de Langen,
dr Hans Mol, drs Rita Mulder-Radetzky,
Lourens Oldersma, dr Jacob van Sluis,
drs Tineke Steenmeijer-Wielenga,
dr Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan: *Fryslân*, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
telefoon/fax: 058-2665309

Ledenadministratie:

Fries Genootschap
Turfmarkt 11
8911 KS Leeuwarden
058-2123001

(Alleen telefonisch bereikbaar op dinsdagmorgen tussen 10.00 en 12.00, mevr. H.B. Dekkinga)

Ontwerp omslag:

Mlinar Design BNO, Leeuwarden

Lay-out en druk:

Grafisch Bedrijf Hellinga, Leeuwarden

Het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft. U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,-

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Deze laatste aflevering van *Fryslân* in 1996 staat sterk in het teken van een drietal zeer uiteenlopende Frie(zen) (innen), die hun grootste vermaardheid overigens buiten de palen van ons gewest verwierven: Margaretha Geertruida Zelle, alias Mata Hari, Joachim Hopperus en Sicco van Goslinga. Al even uiteenlopende aspecten van hen worden behandeld. Zo staat Mata Hari symbool voor de voorgaande fin de siècle, een 'temps perdu', die nog niet eens zo heel ver achter ons ligt. In het geval Hopperus gaat het om een onbekend portret, waarvan een viertal bekende gravures blijken te zijn afgeleid. Van Goslinga komt voor het eerst in zijn 'memmetaal' op 'e tekst' in zijn oorspronkelijk in het Frans geschreven en door het Fries(ch) Genootschap in 1857 gepubliceerde Mémoires. Verschillende archeologische thema's en vondsten komen aan bod in en rond Dongjum, Baard en Tytsjerksteradiel; Friese folklore daarentegen in de Gouden Zweep. Voorts in de serie Hilligen yn Fryslân een bijdrage over Maria fan Starum en een behandeling van de reacties op een eerder verschenen verzoek om meer informatie over de bekende negentiende-eeuwse gemeentekaartjes van Jacob Kuyper. Tenslotte kritische aandacht voor een belangrijke publicatie op het terrein van de Friese bedrijfs-geschiedenis, gewijd aan Koopmans Meelfabrieken en voor een klein en tamelijk onbekend kerkgenootschap dat reeds een eeuw in Friesland gevestigd is: de Nieuw-Apostolische Kerk.

Redactie en vaste medewerkers wensen aan het einde van deze tweede, doch eerste volledige, jaargang van *Fryslân* onze lezers een voorspoedig, gezond, leerzaam en verrassend 1997.

(bij de voorpagina)

's Werelds bekendste Friezin, Mata Hari op een foto uit 1905 of 1906 uit de collectie van haar belangrijkste biograaf Sam Waagenaar (foto: Fries Museum)

In dit nummer:

Van de redactie	2
Mata Hari tussen Proust en Céline	3
In skildere portret fan Joachim Hopperus	6
Sicco van Goslinga's Oantinkens oan de Spaanske Suksejjeoarloch yn it Frysk	8
De gouden zweep	12
Wy Friezen knibbelje allinne foar God	15
Archeologische Monumentenzorg: Dongjum	17
Hilligen yn Fryslân: Maria fan Starum	19
Op het spoor van een Friese potestaat	22
Boppeslach voor Fries Museum	24
Nochris Jacob Kuyper's gemeente-atlas fan Fryslân	25
Het wel en wee van een Leeuwarder bedrijf	26
Werkgroep Archeologische Streekmuseum Tytsjerksteradiel	28
Nieuws van Fries Genootschap	29
Agenda	30

Gabrielle Colette, concurrente en rivale van Mata Hari, in *Rêve d'Égypte* (Egyptische Droom) uit 1907

Mata Hari tussen Proust en Céline

's Werelds bekendste Friezin als symbool van een tijd

Yme Kuiper

Op de avond van de 13de maart 1905 kreeg de in 1876 te Leeuwarden geboren Margaretha Geertruida Zelle in de tot een quasi-Indische tempel omgetoverde bibliotheek van het Museum voor Oosterse Kunst van de industrieel Guimet op de Place d'Iéna te Parijs een nieuwe identiteit: Mata Hari. Met weinig ervaring maar veel lef presenteerde zij zich hier voor een zeer select gezelschap als een schaars geklede bajadère, die op de klanken van een exotisch orkestje één voor één haar veelkleurige sluiers liet vallen totdat zij zich in al haar naaktheid toonde aan de god Siwa.

Het o zo beschaafde publiek reageerde enthousiast op deze religieuze, exotische danskunst, niet in het minst vanwege de erotische fascinatie die van de voorstelling uitging. Aan het einde van haar sluierdans vleide de geheel naakte priesteres Mata Hari zich neer voor een bronzen beeld van de vierarmige Siwa, waarna vier Indische dansmeisjes haar met een gouden laken bedekten.

Vervolgens stond Mata Hari zonder enig schaamtegevoel op, sloeg met een elegant gebaar het laken om zich heen, dankte zowel de god Siwa als het publiek, en verdween onder luid bravo-geroep in het duister van het museum.

Lovend

Of de naam Mata Hari (Maleis voor

'oog van de dag' dat wil zeggen de zon), waarmee zij op deze avond voor het eerst werd aangekondigd, nu door Margaretha of door Guimet was bedacht, is niet echt duidelijk. Vast staat dat haar reputatie als oosterse danseres onmiddellijk was gevestigd. De kritieken van de 'society watchers' waren opvallend lovend. "Mata Hari acteert niet alleen met haar voeten, armen, ogen, mond en felrode nagels. Mata Hari, die door geen kleren wordt belemmerd, speelt met haar hele lichaam. En als de goden onbewogen blijven na haar offer van schoonheid en jeugd, dan schenkt zij hun haar liefde, haar kuisheid", jubelde de verslaggever van *La Presse*. De roem van Mata Hari, die in 1902 was gescheiden van de veel oudere KNIL-officier Jonn

MacLeod, bereikte ook snel haar vaderland. In de NRC typeerde een naar de lichtstad gezonden journalist haar als "een lang en slank, chic jong meisje, mooi, donker, interessant, levendig." In haar eerste brief aan haar ex-man schreef Margaretha overigens al: "Ik ben slank, maar naar verhouding van mijn lengte goed geproportioneerd." Maar minder goed geproportioneerd waren haar borsten, want die verborg ze bij haar optredens altijd onder twee fraai versierde borstplaten. Zoals de fraaie foto (uit 1905-06) op het omslag laat zien hoorden daar ook nog braceletten om armen en polsen en hoofdsieraden bij. Trouwens, de naaktheid van Mata Hari was betrekkelijk, want meestal droeg ze bij haar dansen een tricot dat haar hele lichaam bedekte. Ook bij het debuut in het museum had ze zo'n 'maillot scandaleux' gedragen.

Rivale

Maar niet iedereen was onder de indruk van Mata Hari's danskunst. De mime-artieste en schrijfster Gabrielle Colette, onmiskenbaar een rivale, vond Mata Hari's vertolking van de hindoestaanse danscultuur "niet beter dan de ordinaire, zogenaamd Indiase voorstellingen die in smerige achteraftheaters te zien zijn". De eerste ontmoeting tussen beide dames vond plaats op een tuinfeest in het mondaine Neuilly, vlak bij Parijs, waar Mata Hari naakt op een wit paard verscheen. De mannelijke en een groot deel van de vrouwelijke toeschouwers bekeken haar op een heel andere manier dan de grenzen van het fatsoen eigenlijk toestonden, meende Colette. Twee jaar later schitterde zij zelf in de Moulin Rouge met haar dans *Rêve d'Égypte*, in een lichtig gewaad met typisch Mata Hari-achtige

trekjes zoals de met kettinkjes op hun plaats gehouden borstplaten.

Exotische fantasieën

Beide dames, en er zijn veel meer voorbeelden, vulden zogezegd een gat in de markt. In het verre oosten (India, Indië) of in een ver verleden (het oude Egypte van de farao's), of liever gezegd in het beeld dat daarvan bestond, projecteerden aristocratische en burgerlijke dames en vooral heren hun verdrongen fantasieën en angsten. Al in het werk van symbolistische en decadente dichters van het fin-de-siècle golden vrouwen uit deze andere

dan de dagelijkse werkelijkheid als fatale vrouwen. Zij zouden een voor mannen ondoorgrondelijke, mysterieuze seksualiteit bezitten, terwijl hun lusten onverzadigbaar zouden zijn. Dit beeld van de vrouw stond natuurlijk diametraal tegenover het normale vrouwenbeeld van de ingetogen en toegewijde echtgenote en moeder. Niet voor niets vinden we juist onder de beroemdste vertolksters van die andere wereld de vermaarde minnaressen, de demi-mondaines en cocottes, van vermogende baronnen, bankiers en industriëlen uit de Parijse hogere kringen. Deze oriëntalistische mode was begonnen in hun salons en werd weldra via de theaters populair onder een groter, minder exclusief publiek. Met echte kennis van vreemde culturen had deze hang naar 'oosterse' mystiek weinig te maken. Of dans en muziek nu uit India, Siam, Java of Bali stamden deed niet ter zake; als een en ander maar exotisch oogde en klonk was dat voldoende. Meer nog dan een Leeuwarder meisje met een, zoals bekend, rijk geschakeerd liefdesleven ("Ik heb altijd voor de liefde en mijn plezier geleefd"), was de danseres Mata Hari een schepping van haar in exotisme zwelgende publiek.

In de val

Terecht benadrukt Julie Wheelwright in haar uit 1992 daterende studie *The fatal lover* dat Mata Hari een krachtig cultureel symbool was van een opwindend leven in een zorgenloos tijdperk. Maar de wereldoorlog maakte een definitief einde aan het *belle époque* en verdreef de inmiddels 38-jarige Mata Hari, als danseres duidelijk op haar retour, naar het neutrale Nederland. Hier trad ze nog twee keer op, in Den Haag en Arnhem, zonder veel succes overigens. Ondanks alle attenties van haar getrouwde minnaar Edouard Willem baron van der Capellen (1863-1935), kolonel bij de Huzaren en een oude bekende sinds 1903, verveelde Mata Hari zich in haar Haagse huurhuis. Zij verlangde naar Parijs, naar het echte theaterleven en naar jongere minnaars. In december 1915 reisde ze naar Engeland met als eindbestemming Parijs, een omweg vanwege het oorlogsfront. Op het paspoortenbureau van het Franse consulaat-generaal ontmoette ze een jonge, 21-jarige, pas van het Belgische front overgeplaatste Franse cavalierist, een zekere Louis-Ferdinand Destouches, de later

befaamde schrijver Céline. Mata Hari nodigde hem samen met een collega uit voor een diner in het Savoy, waarna het drietal nog het bed gedeeld zou hebben. Een sterk verhaal en typisch voor de altijd op danseressen vallende Céline.

Maar misschien moeten we de ontmoeting van Mata Hari met de schrijver van *Voyage au bout de la nuit* (Reis naar het einde van de nacht) vooral symbolisch zien. Wanneer de in de zomer van 1914 op een caféterras gezeten hoofdpersoon van Célines roman zich spontaan aansluit bij een stoet oorlogsvrijwilligers die voorbijkomt, dan beseft hij plotseling, nadat de regen de juichende menigte naar huis had gejaagd: "Ze hadden stilletjes de poort achter ons, burgers, gesloten. We zaten als ratten in de val." Voor de meest bekende biografie van Mata Hari, de journalist Sam Waagenaar, was het zijn levenswerk te laten zien hoe zijn heldin als een rat in de val van de Duitse en Franse spionagediensten terecht kwam. Het tragische levenseinde van Mata Hari kwam op 15 oktober 1917, toen zij bij het Château de Vincennes werd gefusilleerd door een Frans vuurpeleton.

Overbodige flashback

Het valt op dat zelfs in de meer serieuze studies over *Mata Hari* nog altijd de grootste aandacht uitgaat naar de courtisane-spionne, met als uitzondering de nog altijd zeer lezenswaardige publicaties van de Leeuwarder journalist H.W. Keikes. "Ik houd van officieren, ik ga graag met hen naar bed. Ik vind het interessant om de verschillende nationaliteiten met elkaar te vergelijken", verdedigde ze zich tegen haar aanklagers, die haar bedgewoonten als spionage bestempelen. Met haar laatste minnaar, de Russische officier Vadime de Massloff, had ze, naar het schijnt, trouwplannen.

Het boekje *Mata Hari* van Aukje Mulder, dat onlangs verscheen ter gelegenheid van de opening van de Mata Hari-vleugel van het Fries Museum, is een keurige samenvatting van de bekende literatuur. Ook hier is weer veel aandacht voor zaken als de adelstic en het snobisme van vader Adam Zelle en zijn dochter Margaretha, de moeilijke huwelijksjaren met MacLeod in Indië, de Parijse jaren en de beschuldiging van spionage. Het boekje leest prettig, daar niet van, maar blijft wat vlak, terwijl het

einde ontsierd wordt door een totaal overbodige flashback.

Symbol

Wie de Mata Hari-tentoonstelling bezocht heeft weet inmiddels dat de meest bekende Friezin ter wereld niet meer heeft nagelaten dan twee plakboeken van haar optredens. Dat drukt de toekomstige ontwerpers van een echt permanente Mata Hari-opstelling nog eens met de neus op de feiten. Niet het Leeuwarder meisje zelf maar de beeldvorming rond haar persoon en de verdwenen, verloren tijd die zij representeert zullen de uitgangspunten van zo'n opstelling moeten zijn. Het kan haast niet anders of we moeten dan vooral weer terug naar het Parijs van rond 1905. Naar de wereld van de schatrijke bankier Henri baron de Rothschild, liefhebber van auto's en actrices, of van Frankrijks grootste chocoladefabrikant Gaston Metier, die Mata Hari in haar blootje fotografeerde. Maar het meest hield zij in die tijd van kunstenaars en aristocraten. Het milieu dat Marcel Proust juist toen nog intensief bezocht en bestudeerde om het daarna genadeloos te typeren in zijn romancyclus *A la recherche du temps perdu* (Op zoek naar de verloren tijd). Al in het voorjaar van 1905 danste Mata Hari in de zeer exclusieve salon van de gravin Greffuhle, de 'laatste koningin van Parijs', die kunstenaars als Caruso, Debussy en Picasso aan bekendheid hielp. Proust bewonderde de elegantie van de gravin, was een geregeld bezoeker van haar salon en transformeerde haar en haar familie in zijn roman tot het hoog-adellijke

geslacht Guermantes. Juist het in beeld brengen van deze saloncultuur kan voor ons weer de historische sensatie oproepen van Mata Hari's eerste optreden.

In skildere portret fan Joachim Hopperus

Oebele Vries

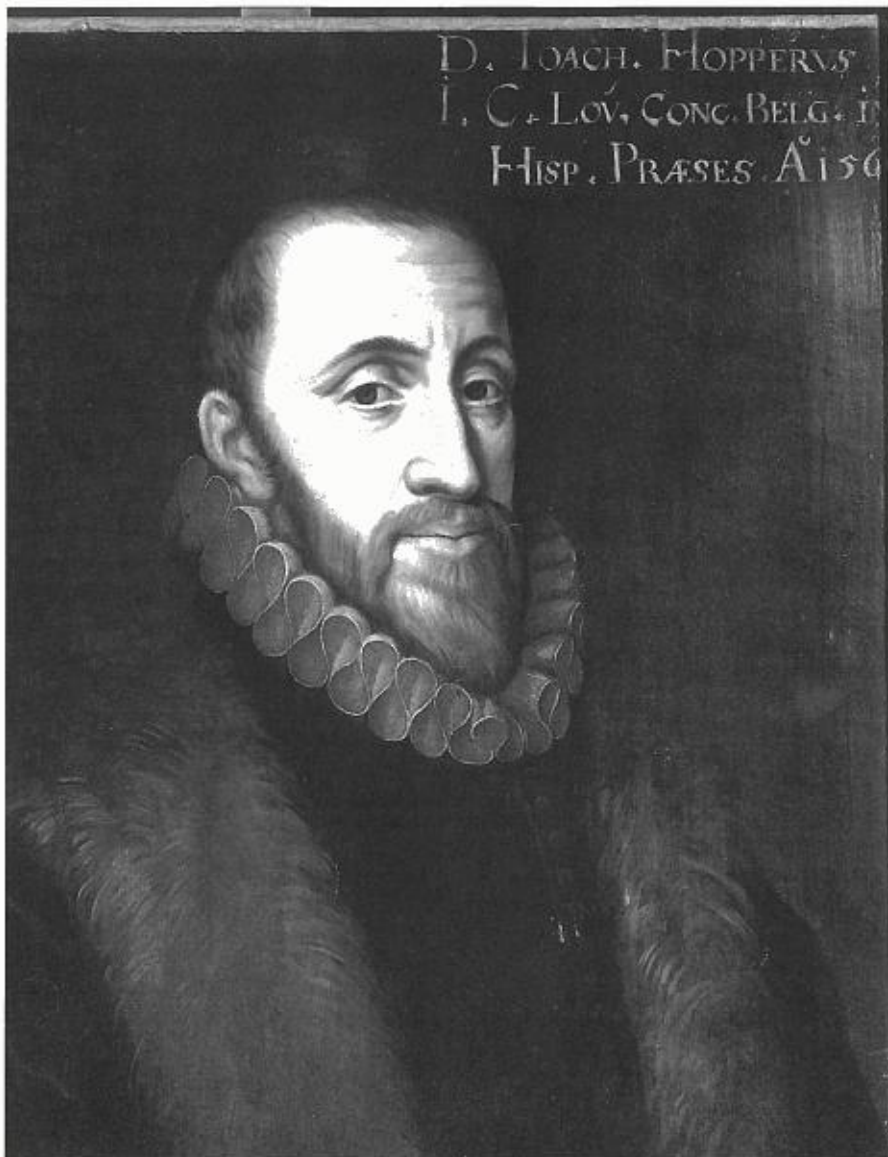
Joachim Hopperus (Snits 1523, Madrid 1576) heart ta de ynfloedrykste en tagelyk de geleardste mannen dy't Fryslân fuortbrocht hat. De karriêre fan dizze jurist is ymposant: heechlearaar yn de Pandekten oan de universiteit fan Leuven, doe noch de iennichste universiteit yn de Nederlannen en rieds- hear yn de Hege Rie fan Mechelen, it heechste rjochtskolleezje fan de Nederlannen.

Dêrnêst wie er lid fan de Geheime Rie te Brussel, it heechste bestjoerskolleezje fan de Nederlannen, en by einsluten (1566-1576) heechste riedsman foar Nederlânske oangelegenheden oan it hof fan Filips II yn Madrid, yn it Spaansk oantsjut as *presidente de Flandes* (letterlik: presidint fan Flaanderen, mar hjir bedoeld as 'pars pro toto' foar de santjin Nederlannen).

Geheimen yn it Frysk

Yn de jierren dat er by de Geheime Rie tsjinne, wie Hopperus de rjochterhân fan syn wat âldere lânsman en freon Viglius van Aytta (1507-1577). Dy wie sels noch wat heger op 'e amtlike ljedder klommen as hysels, want Viglius hie it brocht ta presidint fan dyselde Geheime Rie en fan de Rie fan Steate, in al like wichtich steatskolleezje.

It 'Leuvenske' portret fan Joachim Hopperus út likernôch 1566, dat as foarbyld gou foar de oare hjir ôfprinte gravueres (copyright KIK, Brussel)

je. Ferneamd is de briefwiksel tusken dizze beide Friezen, dy't foar in part al yn de achttjinde ieu útjûn is. De taal fan dy brieven is it Latyn, want beide hearen wienen op en út humanistysk foarme. Wol brûkte Hopperus in inkeld kear ek wol ris it Frânsk, de hof- en administraasjetaal fan de steatskolleezjes yn Brussel. Uterst nijsgjirrich - en dêrom al gauris nei foaren brocht - is it feit dat Hopperus yn syn korrespondinsje mei Viglius fanút Madrid inkeldris geheime meidielingen trochjoch yn syn memmetaal, it Frysk.

Boergondyske famyljetradysje

Oan syn trettjinde jier ta hat de takomstige jurist-gelearde-bestjoerder yn Fryslân wenne. Op 'e wrâld kommen wie er, lykas sein, yn Snits en hy jildt dan ek as faaks wol de ferneamdste soan fan dat plak. Dat syn widze yn de Wetterpoartestêd stien hat, wie lykwols inkeld oan tafal te tankjen: hy waard earder berne as ferwachte en wol op in stuit dat syn mem krekt by har âlden yn Snits wie. Syn eigen heiten- dy wennen yn dy tiid net dêr, mar op it plattelân, te witten yn Himmelom. Dochs moatte wy Hopperus net sjen as plattelanner, mar as telch fan it steds- patrisiaat. Syn heit, dy't nea bot op 'e foargrûn kommen is, stamme nammentlik út in foaroansteande Starumer boargemastersfamylje, wylst syn mem in dochter fan de Snits- boargemaster Feike Tsjerks Piersma wie. By myn witten is der noch net earder op wiisd dat pake Feike om syn pro-Boergondyske hâlding yn 1517 út it doe noch troch de Geldersken behearske Snits ferballe is, lykas nei te lêzen falt yn de kronyk fan Petrus fan Thabor. Pas ien jier foar Hopperus syn berte is Snits nei de Boergondyske (oftewol Habsburchske) kant oergien en doe sil Feike Tsjerks wol werom- kommen wêze. Hopperus, dy't him ta in trou en oertsjûge tsjinner fan it Habsburchske bewâld ûntjaan soe, stie dus yn in beskate famyljetradysje.

Gravueres

Fan dizze Hopperus wie oant no ta gjin skildere portret bekend. Dat is dus wol wat oars as by Viglius: ien fan dy syn skildere portretten behearsket de

IOACHIMVS HOPPERVS ORBITVS JC. EQVES AVRATVS,
DOMINVS DAKEN, CONSIL. AC PRAEFECT. STAT. BELG.
PRAEFECT. REG. SIG. ORBIT IN HISPANIA.

De gravuere fan 1622 fan de hân fan Pieter Feddes fan Harns út Winsemius 'Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant'

De gravuere fan 1658 út Schotanus 'De geschiedenissen kerkelyk ende wereldlyk van Frieslandt Oost ende West'

De gravuere fan 1743 út 'Analecta Belgica' fan Hoyneck van Papendrecht, dy't makke is troch Pieter IJver

De njoggentjinde-iesuske stielgravuere fan 'e hân fan Charles Edouard Taurel

seal 'Kultuer yn Fryslân' fan it Frysk Museum. Hopperus moat it dêr dwaan mei in lytse achttjinde-iesuske pintekening, dy't yn in fitrine leit. Neffens it *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) moat Hopperus syn konterfeitsel trije kear gravearre wêze. De âldste fan dy gravueres, makke troch de yn Harns berne Pieter Feddes (Petrus Harlinganus), is te finen yn Pierius Winsemius syn mânske skiednis fan Fryslân út 1622. It giet om in yn in ovaal pleatst boarstbyld dat lofts rjochte is en mei in râneskrift yn it Latyn. Ek yn Christianus Schotanus syn wurk oer de Fryske skiednis út 1658 stiet in graveard portret fan Hopperus. De makker dêrfan is ûnbekend. De tredde gravuere, makke troch Pieter IJver is opnommen yn Hoyneck van Papendrecht syn *Analecta Belgica* (1743). Dan is der ek noch in stielgravuere út de njoggentjinde ieu dy't koartby noch wer reproducearre is yn Waterbolk syn bondel *Omtrekkende bewegingen*. De makker dêrfan is Charles Edouard Taurel. As men de fjouwer útbildingen neist inoar leit, wurdt wol dúdlik dat it giet om ferskillende útfieringen fan ien en itselde basistype. Alle jongere portretten geane dus sûnder mis werom op Pieter Feddes syn wurk, al is dat by Schotanus - yn ôfwiking dan de oaren - rjochts rjochte. De tekening fan it Frysk Museum liket nei Pieter IJver syn gravuere makke te wêzen. Fierders falt noch op dat Hopperus op dy gravueres hyltiten smeller om 'e snút en âldsker liket te wurden.

Leuvenesk portret

Fansels hat der fan in man fan kwi-zekwânsje as Hopperus in skildere portret west en faaks ek noch wol mear as

ien. No bin ik by it sykjen nei ôfbyldingen fan riedshearen fan it Hof fan Fryslân dêr ien fan tsjinkommen. By it trochnimmen fan in boek mei ôfbyldingen fan riedshearen fan de Grutte Rie fan Mechelen seach ik dêr ta myn benijing ek in skildere portret fan Hopperus yn stean, dat neffens it byskrift bewarre wurdt yn it Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens yn Leuven. Fan 't simmer wie ik yn Leuven en doe bin ik dat museum mar ris ynrûn. It portret sels krige ik net ûnder eagen, want dat moast earne yn de magazinen wêze en wie net samar op te djipjen. Wol waard my wat dokumintaasje mejûn. Dêrút die bliken dat it giet om in skildery op doek fan 66 x 52 cm. De skilder is anonym, mar oannommen wurdt dat it giet om in Flaamske master út de skoalle fan Pourbus. It wurdt "mear as wierskynlik" achte dat it portret skildere is ta gelegenheid fan Hopperus syn beënaming yn Madrid. It is ôfkomstich út de Leuvense famylje Van Even. Yn 1911 waard it urven troch V. Demunter, dy't it yn 1913 yn Brussel restaurearre litten hat. Yn 1938 is it tamakke oan de stêd Leuven, dy't noch altiten de eigner is. Pas neitiid waard ik gewaar dat dit it yn it NNBW net achtsleine portret wêze moat dat neamd wurdt yn it foarste diel fan Moes syn *Iconographia Batava* út 1897 (nr. 3739). De iennichste ynformaasje dy't yn dat neislachwurk opjûn wurdt, is: "Bij den Heer E. van Even te Leuven".

Foarname útdrukking

As wy no it portret, dêr't ik neitiid in foto fan krige ha, besjogge, dan kinne wy fêststelle dat dit it foarbyld west ha sil fan de gravuere fan Pieter Feddes (dat yn spegelbyld ôfprinte is). It ien-

nichste echte ferskil is dat op 'e gravuere de (Spaanske!) kraach dy't Hopperus draacht, net trochrint ûnder it burd, mar dat is, tinkt my, noch gjin bewiis dat Pieter Feddes in oar portret brûkt hat. Fierders is de klaaiing, mei as meast opfallende ûnderdiel de pels, nammntlik wol gelyk. Wol kin noch sein wurde dat Hopperus syn foarname útdrukking, sa't dy op it skilderyl werjûn is, yn de gravuere net goed ta syn rjocht komt. Dan is der noch it opskrift rjochts boppeoan, dat net itselde is as it râneskrift fan Pieter Feddes. Ik lêse: *D. Ioach. Hopperus/ I.C. Lou. Conc. Belg. in/ Hisp. Præses A° 156f.]* (neffens de dokumintaasje út Leuven stiet der 1566; de 6 soe dan ûnder de list sitte moatte). Ik soe dit oersetse wolle as: "Hear Joachim Hopperus, Leuvensk rjochtsgelearde (Iure Consultus), foarsitter fan de Nederlânske rie yn Spanje yn it jier 1566". Neiere stúdzje fan it portret lit ik graach oan de spesjalisten oer.

Nei Fryslân

My tinkt dat wy mei it bestean fan dit ekspressive skildere portret o sa wiis wêze meie. Spitich is allinnich dat it net eksposeard wurdt, mar yn in magazyn bedarre is. Men mei dêr út opmeitsje dat Hopperus foar de stêd Leuven, al hat er dêr in koart skoftsje heechlearaar west, net in oeribele grutte betsjutting hat. Dy betsjutting hat er foar ús yn Fryslân fansels al. Dêrom soe ik beslute wolle mei de winsk dat prikken yn it wurk steld wurde om dit portret fan de stêd Leuven yn langrinnend brûklien te krijen om it te eksposearjen yn de seal 'Kultuer yn Fryslân' fan it Frysk Museum. It fertsjinniget in plak njonken en faaks ek wol in lyts bytsje yn it skaad fan Viglius.

Sicco van Goslinga's Oantinkens oan de Spaanske Sukksesjeoarloch yn it Frysk

L.H. Bouma

De Frânsktalige oantinkens fan Sicco van Goslinga (Hjerbeam 1664 - Doanjum 1731) binne al yn 1857 troch it Friesch Genootschap útjûn. Dy oantinkens skreau Goslinga, doe't er as deputearre fan de Steaten-Generaal in tal fjildtochten út de Spaanske Sukksesjeoarloch meimakke. Yn syn ûnderdûkerstiid en nei syn pensjonearring hat mr. L.H. Bouma dizze *Mémoires relatives à la Guerre de Succession* oerset yn it Frysk. Nêst in koarte ynliding fan Bouma sels, jouwe wy yn de kommende nûmers fan *Fryslân* in tal priuwkes út dit wichtige, troch him oersette egodokumint.

Kwizekwânsje

Yn syn tiid wie Goslinga in man fan kwizekwânsje. Hy hat in rige fan oerheidsamten beklaaid. Sa wie er grytman fan Frjentsjerteradiel, deputearre fan Fryslân, lid fan de Steatsrie en fan 'e Steaten-Generaal. Dêrneist wie er ûnder oaren kurator fan de Frjentsjerter akademy en Frij- en Erfhear fan It Amelân. Nei de Spaanske Sukksesjeoarloch wie er in setsje bûtengewoan ambassadeur yn Frankryk. Syn libbensrin is mear as ienris beskreaun; dy sil ik hjir net opikkerje. Tidens de Spaanske Sukksesjeoarloch waard Van Goslinga as 'gedeputeerde-te-velde' nei de Súdlike Nederlannen stjûrd. Hy wenne op Goslingastate súdlik fan Doanjum. Syn marmeren prealgrêf út 1737 is te finen yn 'e tsjerke fan Doanjum.

De Sukksesjeoarloch

Oanlieding ta dy oarloch wie de opfolging fan Karel II, de lêste Habsburchske kening fan Spanje. Om't er gjin neiteam hie, hiene de grutte steaten meiïnoar in regeling oer syn opfolging troffen. Karel út de Eastenrykske staach fan de Habsburgers, twadde soan fan keizer Leopold I, soe de Spaanske troan krije, tegearre mei de Súdlike (Spaanske) Nederlannen en de Spaanske koloanjes. De Spaanske besittings yn Itaalje soene oan Philips fan Anjou, de twadde soan fan 'e Frânske kroanprins komme. Karel II, dy't yn 1700 ferstoar, hie yn syn testamint lykwols Philips oanwiisd as iennichste erfgenamt. Mei goedfinen fan Loadewyk XIV naam dy fuort de Spaanske troan yn beslach. Dêr kaam ynearsten keizer Leopold, met stipe fan Prusen en

Hannover, tsjin yn it ferhef. Doe't lykwols de Frânske troepen de Súdlike Nederlannen besetten en tagelyk Jacobus Stuart, soan fan de yn 1688 ferdreaune Jacobus II, as kening fan Grut Brittanje erkende, sleaten Ingelân en de Republyk, tegearre mei de Keizer, de saneamde Grutte Alliânsje, dêr't in grut tal Dútske foarsten har by oansleaten. Frankryk krige de stipe fan de karfoarsten fan Keulen en Beieren en fan de hartoch fan Savoye. De striid spile him op guon plakken en op see ôf, mar de Súdlike Nederlannen wiene fanôf 1705 in wichtich oarlochstoaniel. De hartoch fan Marlborough fierde de ferbûne legers fan Ingelân en de Republyk oan; prins Eugenius fan Savoye de keizerlike troepen.

'Gedeputeerde-te-velde'

Goslinga waard yn 1706 troch de Steaten-Generaal beneamd as 'gedeputeerde-te-velde'. Hy wie doe 42 jier âld. Dat amt wie bedoeld as ferbiningskeakel tusken de polityk en it militêre bedriuw. Der wiene ornaris fiif deputearren by it leger, fjouwer út de Steaten-Generaal en ien út de Steatsrie. Dy deputearren hiene as taak tafersjoch te hâlden op de politike doelen fan 'e oarloch en op de discipline yn it leger. Hja gyngen ek oer de oanstelling en it ûntslach fan de ofsieren. Foar wichtige operaasjes, lykas in opmars nei de fijan ta of in belegering, moasten se de goedkarring fan de Steaten-Generaal freegje. Ut syn tinkskriften docht bliken dat Goslinga syn taak tige konsjinsjeus waarnommen hat. Yn syn deistige omgong mei Marlborough en de oare generaals hâlde er net allinne de grutte doelen

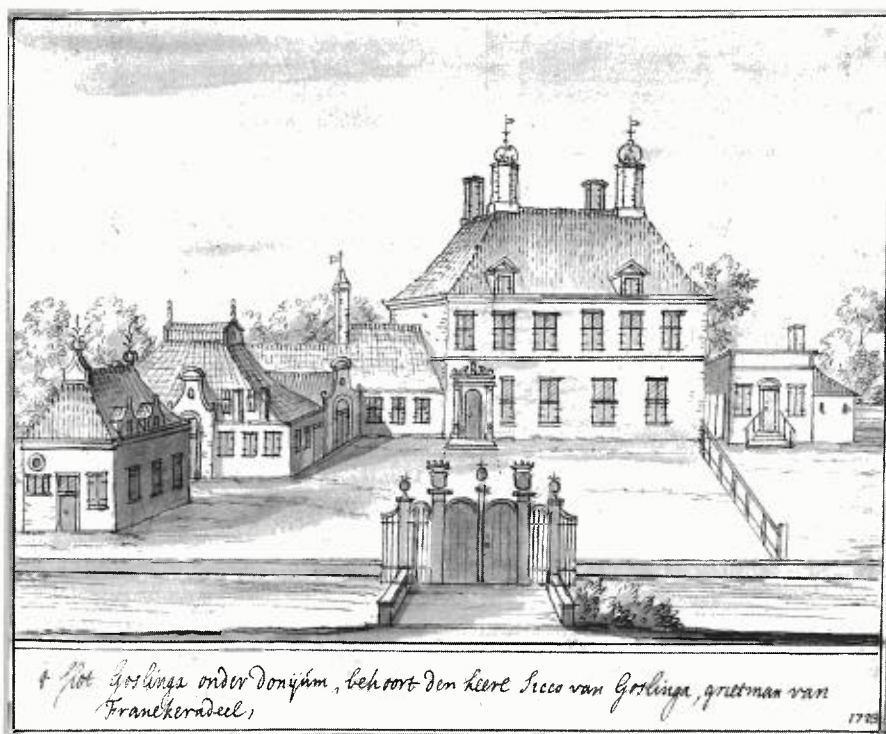
fan 'e oarloch, de strategy, foar eagen, mar liet him ek hieltyd yn mei de taktik. Iderkear wer sjogge wy him yn it pleit gean foar aksje: in mars of in belis. Mear as ienris neamt er wiidweidich syn argumenten op, benammen as er tsjin it oardiel fan 'e generaals yngiet. Sels op it slachfjild lit er him jilde: noris makket er de generaals yndachtich op in taktyske sitewaasje, dan wer grypt er sels yn; ek oer de technyk fan 'e belegering hat er sines mei de yngenieurs te besprekken. Syn oanpart yn 'e ferneamde slach by Malplaquet (1709) neamt er yn syn eigen ferhaal net, mar út it ferslach dat generaal-majoor Grovestins yn Den Haach útbrocht hat, witte wy dat er dêr ek net stilsitten hat. Wy lêze derfan: "De gedeputeerden te velde hebben ook gestadich het krijgsvolk, door hun bijwezen, aangemoedigd; de Heer Goslinga wierdt zijn paerdt, onder hem, doodtgeschoten" (te finen yn: *Het leven van Johan Willem Friso*, út 1716).

Milord

It seit himsels dat Goslinga benammen omgong socht mei de heechste befehawwer, de hartoch fan Marlborough, dy't er gauris oantsjut as 'Milord'. Dat wie wat in behyplik spul. Oan 'e iene kant hie Goslinga grutte wurdearring foar de kundichheden fan 'e Hartoch en wie er wakkere wiis mei it betrouwen en de freonskip fan dy grutte man, oan 'e oare kant hie er in skerp each foar de lekken en brekken fan 'e fjildhear. Goslinga mei dan fan himsels ien en oar kear skriuwe dat er gjin lêst hat fan grutskens, út syn eigen beskriuwings komt dochs nei foaren dat er slim fergulde is mei de freonskip fan Milord en him meitroaie lit troch dy syn fluenskens. Dat nimt net wei dat er kritysk bleau oangeande de militêre lieding. Mei argewaasje hat er fêststelde moatten hoe't it mei de oarloch op in sloeren gyng, soks ta skea fan 'e Republyk. Want by alle nocht dy't Goslinga oan syn tiid by it leger hân hat - hy neamt it de moaiste tiid fan syn libben -, it belang fan 'e Republyk gyng him boppe alles.

De oersetting

Dizze oersetting fan 'e Mémoires is makke oan 'e hân fan 'e publisearre tekst fan Evertsz en Delprat (1857). Dy koene noch net beskikke oer it orizjinele hânskrift en ha destiids gebrûk makke fan in ôfskrift fan in ôfskrift, dat makke is troch de Frjentsjerter professor Hemsterhuis. It gehiel haw ik oanfolle mei de troch Veenendaal yn 1988 publisearre ûntbrekkende stikken fan de Mémoires út 1706 en 1709. Ut it hûsargyf Wassenaer Obdam op kastiel Twickel haw ik de earstneamde tekst fergelike mei it hânskrift. Ofwikingen fan grutter betsjutting as wat de lêstekens oangiet, haw ik suver net fûn. De oersetting folget de orizjinele tekst op 'e foet, mei útsûndering fan it earste haadstik, dat oer 1706. Yn de útjefte fan 1857 en yn it hânskrift komt in apart haadstikje foar mei oanfolingen by it ferslach fan 'e fjildtocht fan 1706 en in tal karaktersketsen fan persoanen dy't deryn foarkomme. Om in wat lêsbarder gehiel te krijen, haw ik de oanfoljende opmerkings tuskenfoege op it plak yn it haadferhaal dêr't se sûnder mis thúshearre.

Goslinga-State - hjir tekene troch Johannes Stellingwerf yn 1723 - lei súdlik fan Doanjum. De A 31 rint no oer it alde stee fan dizze state (ill: Fries Museum)

Oantinkens oangeande de Suksesjeoarloch fan 1706-1709 en 1711

'Myn bern sille my net nei jaan dat ik grutsk bin as ik sis dat it op fersyk fan guon fan 'e foarnaamste steatslju (dat wiene: de Pensjonaris, Slingelandt, Noortwijk, Renswoude en oaren) wie dat ik yn 1706 de ôffurdiging nei it leger oannommen haw. Ik hie har der lykwols al op yndachtich makke dat de provinsje Grinslân oan bar wie om ien te beneamen, en dat ik dêrom gjin stappen ûndernimme soe om dy funksje te krijen. Hja anderen my dat ik allinne mar hoegde te sizzen dat ik it oannimme soe, en hja soene har der dan fierder wol mei rêde. Ik waard yndie by de Generaliteit foardroegen; de provinsje dy't sein hie dat se net ien neame koe, hie der neat op tsjin, en Fryslân, dêr't ik sels sit foar hie, karde it goed.

Grutte haast

De reden wie dat yn de fjildtocht fan it foargeande jier, 1705, gâns spul en gekonkel west hie tusken de generaals, en sels ûnder de deputearren; yn pleats fan dat dy it gesach fan harren amt brûkt hiene om it foer fan ûnienigens yn 'e kym te smoaren,

hiene se dat oanblaasd en partij keazen, en wol foar de hear fan Slangenburg en tsjin de Hartoch (John Churchill, hartoch fan Marlborough, heechste befehlhawwer fan 'e alliearre striidkrêften) en de Fjildmaarskalk (Hendrik van Nassau, hear fan Ouwerkerk, kommandant fan de troepen fan 'e Republyk). Doe't it kwea op syn slimst wie, hie it hiele leger dertroch oantsutsen west. Dat wie in boarne fan ûngeregeldheden wurden, dy't op 'en djoer rampsillich foar de Republyk útpakke kinnen hie. Wat foarfallen wie nei it trochtsjen fan 'e lynjes, en de selsrjochtfeardigingen dy't fan wjerskanten utere binne, jouwe dêr in klear bewiis fan. Ik wol hjir noch oan taheakje dat dit deiboek yn grutte haast skreaun is. Dat is maklik te begripen as men wit dat it amt fan deputearre, mei al dy hastige deimarsen en de tûzen drokten en steurnissen, jin mar al te faak noch net in kertier deis frije tiid lit. Myn tiid wie noch krappier om't de Steatsrie my fersocht hie de funksje fan 'e hear Geldermalsen waar te nimmen; dy wie foar dy rie oanwiisd as deputearrete-fjilde, mar koe yn earsten net mei.

Moaie tiid

De Steatsrie hie my foech jûn syn wurk te dwaan salang 't hy ôfwêzich wie; dat haw ik waarnommen oant er by Oostende derby kaam. Dêr komt by dat ik nij yn it fak wie. It sil de lêzer ek gjin nij dwaan dat dizze oantinkens net altiten sa krekt en dúdlik binne as wol mooglik wêze soe. Sa no en dan sil ik my wol ris ferlieze yn te grutte bysûnderheden as it giet oer belegeringen of lytse saken ophelje dy 't my persoanlik oangeane. It earste falt te ferûntskuldigjen by ien dy't nij is yn dit fak. It twadde is tastien as men allinne skriuwt foar jinsels en foar de ferdivedaasje fan jins bern. Dy sille my dat net kweaof nimme, al binne it famkes. Ik haw se dus allinne foar mysels skreaun - noait hat in libbene siele se sojen, of sil se te sjen krije - om mysels op myn ienlike âlde dei te fernuverjen mei it oantinken oan de prachtige aksjes fan ús dappere soldaten. Ik dream der yndie noch gauris fan - en dat mei nocht - want yn myn libben haw ik noait moaier tiid hân as dy fan myn fjildtochten. Dy perioade fyn ik sa de muoite wurdich dat it my muoit dat ik mar in part bewarre haw fan wat ik yn myn fjildtochten opskreaun haw.'

Sicco van Goslinga op in gravuere fan J. Houbraken nei in portret fan Accama út 1731, it jier fan ferstjerren fan Van Goslinga

Oantinkens oan de fjildtocht fan 1706

'Sagau 't de generaals ôfreizge wiene, stie ik der by myn kollega's op oan om ús ek ôf te jaan. De earste fan ús kollega's wie der noch net earlik op klear en woe it ferreizgjen ferstelle, mar hy gyng dochs mei.

Ik mei in lyts foarfal net ferswije dat him ôfspile by ús ôfskied yn de gearkomste fan 'e Steaten-Generaal. De presidint, de hear Van Essen, woe wat sizze oer in garnizoen dat hjir of dêr lein wurde soe; hy neamde doe - hoe 't er dat sa hie, wit ik net - Brussel; syn eigen wurden wiene: "Wat garnizoen zullen wy in Brussel leggen?" Op dat stuit stie ik foar him oer, want ik hie krekt de ied ôflein. Ik sei der fuort oerhinne: "Mynheer de president, accipio omen." (d.w.s. in wolkom foarteken). En dy foarsizzing kaam binnen fyftjin dagen út.

Op mars

Nei 't wy de 9de maaie ôfskied nommen hiene, reizgjen wy (dat wol sizze: de deputearren Van Collen, Renswoude en Goslinga) de 11te út Den Haach ôf. De 13de kamen wy oan te 's-Hertogenbosch: dêr waarden wy troch de magistraat op 'e wenstige wize ûntfongen. Dêr ûndertekenen wy in befel oan de gûverneurs en garnizoenskommandanten fan 'e stêden oan 'e Maas, dat hja de kommys Aersen, dy 't yn opdracht fan 'e Staatsrie mei kanonnen en munysje ûnderweis wie nei Maastricht, foldwaande eskorte meijaan

moasten. De 17de kamen wy te Maastricht en waarden dêr mei it wenstige seremonieel ûntfongen. De 19de reizgen wy dêrwei nei it leger; dat lei by Tongeren yn kampemint. It leger briede de 20ste op en sloech him del by Borgloon. Dy deis joegen de Ingelsen har by it leger. Dat hâlde de 21ste rêst.

Doe kaam it nijs dat de fijannen út harren lynjes optein wiene; neffens it sizzen fan 'e spionnen wie harren sterkte 80 bataljons en 130 eskadrons. Dy tynge brocht de generaals ta it beslút de 22ste op mars te gean nei Montenaken en dêrwei nei Jodoigne, om de fijân oan te fallen, as dy partij jaan woe. Om dy snuorje wie ús leger 74 bataljons en 107 eskadrons sterk, net meirekkene de 21 Deenske eskadrons dy 't har de 22ste by ús oanslute soene. De 21ste ûntfongen wy de opdracht fan Har Heechmachtigen (de Steaten-Generaal) om mei milord de Hartoch oer te lizzen wannear't it detasjement dat ornearre wie foar Itaalje, him ôf jaan soe. Ienriedich mei Milord wiene wy fan betinken dat it yn de besteande sitewaasje nuodlik wêze soe as wy ús leger ferswakken mei it fuortstjoeren fan in sa oansjenlik detasjemint; dy saak soe dêrom fersteld wurde moatte oant wy in better ynsjoch hiene yn de sterkte en de foar-nimmens fan 'e fijân.

Sûnder jild

By dy gelegenheid waard ek it beslút nommen de 10.000 Lüneburgers sa gau as mooglik nei de Maas komme te litten: dêr soene se better ynsat wurde kinne as dat se yn Dútslân bleaunen. Dêr hie men der neat oan, want yn opdracht fan harren master wegeren se krêftich ûnder de markgreve Ludwig te tsjinjen. Boppedat waarden wy te riede oan Har Heechmachtigen foar te stellen dat it goed wêze soe om mei de kening fan Prusen - net-tsjinsteande it ûngeregelde gedrach fan dy foarst - te ûnderhanneljen oer it ynsetten fan troepen by de Maas. Deselde jûns skreauwen wy dêroer oan de Steaten-Generaal. Tagelyk berjochten wy har dat in tal generaals en in grutte smite ofsieren har noch net by it leger oantsjinne hiene (wy hiene likernoch 400 ofsieren te min). En wy beklagen ús der benammen oer dat wy sûnder jild sieten, in ding der 't men net sûnder kin om in leger yn stân te hâlden. Ek wie der net in presidint foar de kriichsrie, likemin as in fiskaal, in provoast, of in weinmaster. Der wie sels net in lazeret en gjin medikaminten. En dat alles op in momint dat wy foar de fijân oer stienen, alteast mei koarten stean soene. Wy stiene der by har Heechmachtigen dan ek mei klam op oan om dat alles goed yn omtinken te nimmen en der sa gau as it koe yn te foarsjen. De 22ste brieken wy op fan Borgloon, en sloegen ús kamp del mei de rjochterflank by de mûne fan Waremme en de lofter oant deun by

Montenaken. Guon spionnen befestigen dat de fijân yn opmars wie, mar oaren sprieken dat tsjin.

De slach by Ramillies

De oare deis, de 23ste, gyng it leger om fjouwer oere de moarns yn acht kolonnes op mars. By Mordorp passaearre it de âlde lynjes, dy 't sljochte wiene. Om acht oere krigen wy wisse tynge dat de fijân út Tienen opbrutsen wie en lyk op ús ta setten kaam om slach te leverjen. Wylst wy op 'e ynfanterij wachten, brûkten wy it moarnsmiel. Troch in fersom wie de ynfanterij benefier bleaun. (Dat fersom bestie dêryn dat ien fan 'e fjouwer kolonnes him net opsplishte hie om mei acht kolonnes op te mar-searjen). Dat kaam oars net sa min út, want sadwaande krige de Deenske kavalery tiid om him by ús oan te sluten, krekt doe wy ree stiene foar de slach. Dat wie in dúdlik teken fan 'e beskerming fan 'e Himel; dy kaam ek dêryn ta utering dat ûnder it gefjocht de wyn omrûn: yn stee fan dat wy dy tsjin hiene, waard er doe geunstich foar ús.

Puollen en beamwâlen

Nei 't in oere hohâlden wie, gongen wy op 'e nij op mars. It wie likernoch alve oere doe 't de fijân him sjen liet yn 'e flakte tusken Ramillies, Tavers en Boneffe. Fuortendaliks waard befel jûn ús kavalery op te stellen neigeraden dat dy yn slachtoarder nei foaren gyng, mei de rjochterflank him útspriedend oer in moaie flakte mei in pear lytse puollen foar him oer, dêr 't fan oannommen waard dat dy wol te bewâdzjen wiene, en mei beamwâlen, dy't de fijân hielendal mei ynfanterij beset hie. Us lofterflank sprate him út oan 'e Mehaigne ta.

Underwilens gyng de Hartoch op ferkenning út. By him wiene doe allinne: de Maarskalk (Ouwerkerk), Dopf, Cadogan, kolonel Chanclos (in Waalsk ealman), kapitein fan 'e kavalery Tryse (ek in Waal) en ik. Wy besaegen de tastân fan it terrein en de opstelling fan 'e fijân. De posysje dy't wy ynnimme moasten, wie in moaie flakte, mar krap genôch om ús hiele ynfanterij yn twa lynjes opstelle te kinnen. Chanclos en Tryse, dy beide ûnder de Spanjerts tsjinne hiene, koene it terrein en seine plan-út tsjin de Hartoch dat de lofterflank fan 'e fijân net mei kâns fan slagjen oanfallen wurde koe. It wie dêr allegearre beamwâlen, sleatten en sompen; dy makken it ûnmooglik him oan te taasten. Oarsom koe er fan syn kant likemin in slachtoarder opstelle om ús rjochterflank oan te fallen. Dêrom soe omtrint de hiele kavalery op ús lofterflank ynset wurde moatte, by need yn trije of fjouwer lynjes. Yn de hiele flakte wie gjin holle wei of ravyn. De Hartoch hearde dat rêstich oan, mar liet him der likegoed

neat oan gelegen lizze. Hy liet de slachoarder lykas er dy opset hie, mei de kavalery lykop ferparte oer de beide flanken.

Foar de posysjes fan 'e fijân lei in grut boerespul mei in grut tal tige tichte beamwâlden derom hinne. Op syn rjochterflank hie er moai flak lân, tige gaadlik om syn kavalery te ûntjaan. Op 'e lofterflank hie er lytse puolten mei beamwâlden; dêrefter lei it doarp Ramillies, mei neffens sizzen (want ik haw it sels net sjoen om 't ik hieltyd oan it front op 'e lofterflank wie), beamwâlden. De fijân hie dat beset mei ynfantry en kanonnen yn in boerespul by de yngong fan it doarp, yn it doarp sels en yn alle beamwâlden. De rest fan syn ynfantry hie er yn 'e flakte yn slachoarder opsteld om dy posten te styppen.

Flaters

Ik moat der noch by sizze dat op 'e rjochterflank fan 'e fijân, oan 'e igge fan 'e Mehaigne, in stik kaphoutbosk lei; dêr hie de fijân seis bataljons yn lein. Yn dy opstelling wachte er oant er oanfallen wurde soe. Dat wie in slimme flater fan syn generaals, want it stiet fêst dat as er nei foaren kommen wie en ús oanfallen hie wylst ús kavalery en ús hiele ynfantry noch in ein efterút wiene, hy ús slim oer it mêd kommen wie. Dopf, Cadogan en guon oaren seagen dy maneuver fan 'e fijân nei rjochts, nei it kaphoutbosk, oan foar in weromtocht. Hja joegen sels opdracht om in detasjemint fan 40 eskadrons te foarmjen om de fijân yn dy ûnderstelde weromtocht oan te fallen, mar al gau waarden se út de dream holpen. It is nuver dat generaals mei ûnderfining har op sa'n maneuver fersjen kinne. dy't my - dat mei ik nei wierheid sizze - sa dúdlik foarkaam, al wie ik dan ek in nijeling.

Alles dat de fijân die wylst er ôfwachte dat wy ús yn slachoarder opstellen, wie ús minsken mei kanonnen besjtte, mar ús geskut, dat al gau ree wie om fjoer te jaan, joech him mar bêst partij. It wie likernôch trije oere doe 't ús leger hielendal yn slachoarder stie. De kavalery wie lykop ferparte oer de beide flanken, netstjinstearde dat de sitewaasje op 'e rjochterflank it net mooglik makke der lâns op 'e fijân los te gean. Dêrfoaroe hiene wy op 'e lofterflank in prachtige flakte om op him oan te tsjen, gaadlik om de kavalery de romte te jaan. De fijân makke deselde flater, en dy makke er ûnder de slach net wer goed. De Hartoch die dat al: ûnder it fjochtsjen wei liet er 21 eskadrons fan rjochts nei lofts gean. Fanwegen de krappe romte waard ús ynfantry yn trije lynjes opsteld, mar dy skode neigeraden dat er op 'e fijân tagyng, op nei lofts en wûn dêre terrein.

Dapperens

De slach begûn tsjin heakwei fjouweren mei

fjouwer bataljons, nammentlik dy fan it rezjiment fan ús gûverneur (bedoeld wurdt de stêdhâlder Johan Willem Friso), en fan 'e rezjiminten fan Salisch en Slangenburg; Wertmuller wie kommandant fan dy 4 bataljons. Sels haw ik de oanfal ferhastige, want ik seach dat de fijân in tal stikken geskut, dragonders en ynfantry optsjen liet nei it kaphoutbosk op syn rjochterflank, om de minsken dêr te fersterkjen, en om mei kanonnen de kavalery yn 'e flank te besjitten. Ik liet dat troch de hear Schaap (eartiids paazje en ealman fan 'e Prins) oan fjildmaarskalk Ouwerkerk oerbringe mei it fersyk sa gau mooglik befel ta de oanfal te jaan.

Dêrop sette de oanfal yn. Us minsken foelen mei de grutst mooglike dapperens de fijân oan, frontaal en op 'e flanken. Hja skeaten pas as se deunby wiene; en dêrnei wâden se, mei de bajonet op it gewear, oan 'e mul ta troch it wetter. Se ferjagen net allinne dejingen dy't yn dat stik bosk opsteld wiene, mar ek de oaren dy't harren te help kommen wiene.

Fuort dernei begûn ús kavalery op 'e lofterflank oan te fallen. Dy flank lei bleat foar it kanonfjoer by it boerespul wei, dat op syn lofterflank rjochte wie. De kavalery wachte net op 'e Denen, dy't oankommen wiene en har op dat stuit hielendal lofts by de Mehaigne lâns opstelden. Neffens ús ofsieren wie dy kavalery-oanfal ien fan 'e fûlsten dy't der west hawwe. Wy hiene 35 eskadrons yn 'e earste en 25 of 26 yn 'e twadde lynje. Fan 'e earste waarden fiif of seis omsmiten troch fijannen dy't oerdwers tusken de beide lynjes troch kamen en ús minsken yn 'e rêch oanfalle woene. Mar doe't ús minsken dat fernamen, lieten se in tal eskadrons in heale draai meitsje en har sa goed oanfalle dat it grutste part derfan ynmakke waard. Troch in grut gelok ûntkaam de Hartoch, dy't him krekt yn harren paad befûn, oan harren hannen; hy sprong oer in lytse holle wei, dêr't er by fan it hynder foel.

Fijan fertrekt

Underwilens hie de rest fan ús kavalery nei in tal hurde stoarmoanfallen yn in healoere tiid de hiele fijannelike kavalery omsmiten. Harren ofsieren seagen gjin kâns se wer by inoar yn 'e slach te bringen. Troch de ynspanningen fan 'e Karfoarst Maximiliaan II Emanuel, (karfoarst fan Beieren) foarme him fierderop in soarte fan lynje. Dat pakte goed út, it makke it tebektsjen fan 'e ynfantry aardich makliker; sûnder dy maneuver soe dy folslein ôfsnijd wurden wêze.

Wylst dat kavalerygeffocht oan 'e gong wie, sette ús ynfantry de oanfal yn op it doarp en it boerespul. Twaris bemasteren se dat lêste, mar likefaak waarden se tebekslein. De tredde kears kaam de garde, dy't troch swierrichhe-

den ûnderweis, lykas de oare ynfantry fan 'e lofterflank, net earder nei foaren komme kinnen hie, de tebeksleinen op 'e flank te help. Fan 'e oare kant kaam Sparre moedich Schults en de Denen bystean; syn oanfal wie sa fûl dat de fijannen wieken en de fersterking ferlieten. De troepen yn it doarp, dy't har yn front oanfallen seagen en bedrige fan ús kavalery fan 'e lofterflank, dy't mei de mannemacht yn slachoarder op harren flank tasetten kaam, kearden om en ferlieten it slachfjild mei it geskut. Wy hawwe doe in skoane kâns fersomme om dy ynfantry ferneatigjend te ferslaan. In tal eskadrons krige wol de opdracht om derop los te gean, mar dy woene it net besykje. Oan 'e oare kant woene de generaals neat weagje. Hja ferfolgen de fijannen allinne mar yn goede oarder en gunden harren net de tiid om har op 'e nij op te stellen. De fijân loek ûnderwilens syn troepen sa goed as er koe werom; hy lei de ynfantry yn boskjes en holle wegen del, en dy kearde mei syn fjoer ús kavalery op. Us ynfantry koe sa hurd net meikomme.

Knipperke

By dy efterfolging seach ik wat der't ik my oer besaud haw. Ien fan ús goede kavalery-rezjiminten (dat fan Albemarle) draafde mei guon eskadrons yn 'e efterfolging by ien fan dy lytse boskjes lâns, en waard dêr op in salvo fan 'e fijannen ûnthelle. Dat joech de iene sawol as de oare sa'n klap dat se oerinoar hinne tommelen. De betizing wie sa grut dat in pear eskadrons genôch west hiene om se allegearre yn te meitsjen. Hja foelen sa raar oer my hinne dat ik wurk hie om my derút te rêden. Ofsieren dy't ik deroer geweken naam, skammen har derfoar. Mar hja ferhelten har oars al gau wer.(.....)

De Hartoch, by wa't ik my ophâlde, woe trochstjtte oan Meldert ta, mar wy wiene ús gids kwytrekken, dat wy koene oars neat dwaan as hohâlde en wachtsje oant it dei waard. De Hartoch joech him oer de grûn del om yn syn mantel in knipperke te dwaan. Hy noege my út my dêrop njonken him del te jaan. Dat haw ik dien, in kertierke of sa. Doe't it dei wie, marsearren wy nei Meldert. It wie omtrint middei doe't alle ôfsûnderlike korpsen byinoar yn it kamp kamen. It is suver net te begripen dat de ynfantry sa'n lange mars opbringe kinnen hat; dy mars duorre fan trije oere de moarns fan 'e 23ste oant twa oere de oare deis ta, sûnder te rêsten of te iten. Deselde jûns kaam brea om de earme soldaat op te kwikkerjen. Dy jûns ferstjoerden wy, yn oerienstemming mei de Hartoch, marsoarders (dy hiene wy yn blanko by ús, mei de hântekening fan ús masters derûnder) oan sa'n 20 ynfantry-rezjiminten om op mars te gean; allyksa oarders om de artillary yn Maastricht ree te hâlden.'

De gouden zweep

Gieneke Arnolli

In september 1996 ging de verfilming van Abe Brouwer's roman 'De Gouden Swipe' uit 1941, geregisseerd en geproduceerd door Steven de Jong - die ook een van de hoofdrollen speelde - eindelijk in première. Boek en film vertellen het verhaal van boer Douwe Ates Wallinga, die in zijn hartstocht om een wedstrijd met als prijs 'De Gouden Zweep' te winnen zijn bedrijf en zijn echtgenote min of meer verspeelt. Brouwer's roman is nog steeds een van de meestgelezen Friese boeken. Mede daardoor blijft een wedstrijd om De Gouden Zweep tot de verbeelding spreken.

Te goed om mee te doen

Zaterdag 12 april 1995 vond op Lindetrek, het paardensportcentrum in Wolvega 'De Gouden Swipe Dei' plaats. Het boordevolle, twaalf koersen tellende, programma bood onder meer een 'Gouden Swipe draverij' anno 1928 met Douwe en Ate Wallinga om de echte Gouden Zweep'. De week na de draverij meldten de kranten dat de winnaar van de Gouden Zweep deze terug moest geven omdat hij ten onrechte met zijn paard Marino had gereden. Mondeling was namelijk afgesproken dat er zou worden gestart met dravers tot een winsom van f 15.000,-. Marino had evenwel aanzienlijk meer verdiend. Iets dergelijks overkwam Sake Meintes Visser uit Akkrum zo'n honderdvijftig jaar geleden. Op 13 september 1842 meldde de Leeuwarder Courant dat het Visser 'wegens de veelvuldige door hem gewonnen prijzen niet meer geoorloofd was in de provinciën Friesland en Groningen op de gewone wedlopen mee te draven.'

Legaat

Mejuffrouw S. van der Vegt uit Akkrum legateerde in 1926 aan het Fries Museum een schitterende collectie harddraversprijzen. Volgens overlevering zijn al deze prijzen, een collectie zilveren voorwerpen, paardehoofdstellen en maar liefst 44 gouden en zilveren zwepen, gewonnen door bovengenoemde Sake Meintes Visser. Gericht onderzoek heeft er echter nooit naar plaatsgevonden. De hele collectie was altijd tentoongesteld, in een kast op de bovenste verdieping van het Eysingahuis in het Fries Museum. Een overweldigende hoeveelheid, waardoor de bijzondere

zwepen niet tot hun recht kwamen. Op dit moment is de grote vitrine in de topstukkenzaal van het museum, waarin alle zwepen tentoongesteld zullen worden nog niet gerealiseerd. Een selectie van zes tot de verbeelding sprekende zwepen uit de periode 1785 - 1823 is in die zaal al wel te bewonderen, waaronder de allereerste gouden 'Koningszweep'.

Harddraversprijzen

Harddraven op de korte baan was in de negentiende eeuw de populairste sport van Friesland en een geliefd volksvermaak. In de eerste helft van die eeuw werden volgens de *Encyclopedie van Friesland* 'blijkens advertenties' 2847 wedstrijden verreden. Een en ander komt neer op ruim 50 wedstrijden per jaar ofwel gemiddeld één per week. Ze werden verreden in die steden en dorpen, waar een geschikte (toen nog onverharde) weg was. De baan moest namelijk recht, hard en droog zijn. In enkele plaatsen komen we als officiële straatnaam overigens nu nog een 'Harddraversdijk' tegen. De draverijen, met paarden onder de man of met krompanelen sjezen, vonden doorgaans ter gelegenheid van (paarde)markt of kermis plaats. Zo begon de gemeente Leeuwarden in 1792 met het houden van een jaarlijkse harddraverij op de eerste maandag van de Leeuwarder jaarmarkt, halwege de maand juli. Als prijs werd een zilveren koffievaas uitgelooft en als premie een zilveren tafeltabaksdoos.

Kasteleins en kerkvoogden

Veel wedstrijden werden uitgeschreven door kasteleins of herbergiers, met als prijs zilveren sporen, paarde-

hoofdstellen of een zilveren zweep. De prijsuitreiking vond dan in de herberg plaats zodat men een flink aantak klanten trok. In de tweedelige *Stads- en dorpskroniek van Friesland* van dr G.A.Wumkes (Leeuwarden 1930/1934) zijn vele advertenties van harddraverijen, overgenomen uit de Leeuwarder Courant, vermeld. Zo liet Hendrik Jans, kastelein in De Zwaan te Balk, op 25 augustus 1760 een zilveren zweep verrijden. In de advertentie meldde hij dat alle paarden toegelaten zouden worden, 'mits van zessen klaar en koopmanswaar'. Op 29 juli 1768 liet Sible Bandert, herbergier bij Bergumerdam, een paar 'curieuze' zilveren sporen verrennen. G.L.Krikke, kastelein in de Nieuwe Aanleg te Gersloot, liet op 28 juni 1823 een zilveren zweep verharddraven en recommandeerde zich bovendien 'voor het geven van een vischpartij.'

Ook kerk- en armvoogden loofden menigmaal een zilveren zweep uit. De kerkvoogden van Stiens lieten op 2 mei 1769, de dag vóór de paarden- en beestenmarkt een zilveren zweep verharddraven. De armvoogden van Holwerd hielden de wedstrijd om de zilveren zweep doorgaans half september. (Wumkes, dl. I, p. 370: 1791 en dl. II, p. 29: 1805)

De Gouden zweep

In de vorige eeuw beschouwde men het verrijden van de 'Koningszweep' als de belangrijkste harddraverij. Op 31 mei 1823 kwam Zijne Majesteit koning Willem I naar Leeuwarden om de schutterij en het garnizoen te inspecteren. Hij woonde bovendien een harddraverij om de gouden zweep bij, die ter gelegenheid van zijn bezoek georganiseerd was. Op die dag besloot hij 'ter aanmoediging van de paardefokkerij' zelf ook een gouden zweep ter beschikking te stellen. De geschiedenis van de gouden koningszweep is in 1937 opgetekend door Mr. L.F. Britzel te Dokkum. Hij verzamelde veel deelnemerslijsten van de harddraverijen. Ruim tien schriften met informatie over de kor-

tebaandraverijen heeft hij volgeschreven die deels in de Provinciale Bibliotheek, deels in het Fries Museum berusten.

Artikel 1 van het op 31 mei 1823 uitgevaardigde Koninklijk Besluit luidt: 'Jaarlijks zal binnen de eerste acht dagen van de maand Augustus, ten overstaan onzentwegen van den Gouverneur der provincie Vriesland en onder deszelfs bestuur, geadsisteerd door eene commissie van den landbouw dezer provincie, telkens door den gouverneur te kiezen, eene gouden zweep worden verharddraafd.' In artikel 2 werd de betaalmeester van het Koninklijk Huis ondermeer gemachtigd om tot dat einde voor 1823 'eene som van f 500 ter beschikking van voornoemde gouverneur te stellen'. De belangstelling voor de paardefokkerij was niet zomaar een hobby van de koning. In 1832 deed bijvoorbeeld 'De Gouverneur van Vriesland' Van Zuylen van Nyevelt uit naam van de koning in de Leeuwarder

Courant herhaaldelijk een oproep om trekpaarden ten behoeve van de artillerie af te staan.

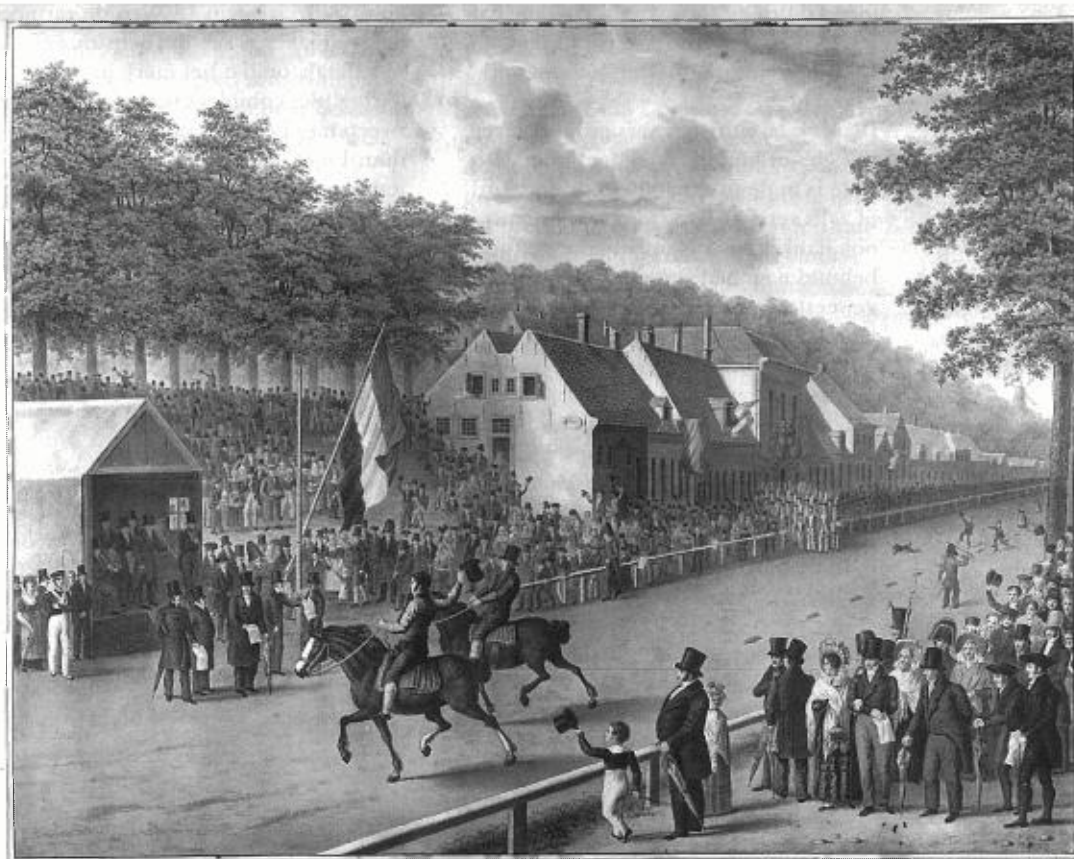
De allereerste koningszweep (FM 2336), die versierd is met een kroontje werd op 1 augustus 1823 gewonnen door Sake Visser en zal hem door de gouverneur, dat wil zeggen de 'commissaris van de koning' zijn overhandigd. Het was niet de eerste gouden zweep die hij won. In een andere gouden zweep uit deze collectie (FM 2337, in depot) staat gegraveerd: In tegenwoordigheid van Z.K.H. den Prins van Oranje verreden en door Heeren gedeputeerde Staten van Vriesland als prijs geschonken den 29 July 1820. Het stond zelfs in de Leeuwarder Courant: 'De Prins geeft te Leeuwarden audientie, woont de harddraverij bij om de gouden zweep, overhandigt dezen aan den winnaar S.M.Visser en woont 's avonds de schouwburgvoorstelling bij'. Van een 'sportbijlage' van de krant was in die tijd nog geen sprake, meestal werden de uitslagen helemaal niet vermeld.

Strafwerktuig als beloning

De kostbaarste gouden zweep van deze collectie is wel de zweep die is 'Vereert door de Gemeente van Leeuwarden ter Gelegenheid der Viering van het Geboortefeest van Z.M. de Koning van Rome op den 10 Juny 1811' (FM 2334). De koning van Rome was het zoontje van Napoleon, dat op 20 maart van dat jaar geboren was. Intrigerend is dat onderaan de zweep, aan de zijden strik, een herinneringsmedaillon bevestigd is met het portret van stadhouder Willem V, die in 1806 was overleden.

In 1840 won 'den heer S.M.Visser te Akkrum met zijn zwarte langstaartruin de Nette' nogmaals de gouden koningszweep. Kort tevoren had hij ook de jaarmarktprijs van Leeuwarden, een zilveren koffievaas, veroverd. Beide malen werd de Nette gereden door de pikeur Wouter van der Meulen.

Van 1844 tot 1847 was de koninklijke prijs niet een gouden zweep, maar één of meer zilveren voorwerpen, zoals in

HARDDRAVERIJ OM EENE FRAAI

Gouden Zweep van de koning.

Z. M. DEN KONING DER NEDERLANDEN, Z. K. H. DEN PRINCE

Opdrachten aan Z. K. H. DEN HEREN L. A. BARON VAN ZUYLEN VAN NYEVELT,

MET GOUD GEMONTEERDE ZWEEP;

op den 29 July 1820, in tegenwoordigheid van
VAN ORANJE, benevens Z. K. H. DEN PRINCE
GOVERNUR DER PROVINCIE VRIESLAND,
door den in de afbeelding zittenden heer F. M. WOLTERS.

*I.H. Mattyssen
maakte in 1831 deze
steendruk van de op
24 juli 1830 in
tegenwoordigheid
van koning Willem I
gehouden harddra-
verij om de gouden
zweep op het
Leeuwarder
Zaailand (ill: Fries
Museum)*

1844 een zilveren soesenmand, en in 1845 een zilveren koffievaas met schenkblad. In 1846 werd er geschreven dat 'het verdraven van een gouden zweep werd afgeschaft, omdat men veronderstelde, het paard te ontoren, door een strafwerktuig tot belooning van zijn vlugheid te geven, maar de bedoeling van dat oud gebruik werd geheel verkeerd opgevat. Het betekende dat het paard zo hard gelopen had, dat men voor hetzelfde geen zweep meer nodig oordeelde en daarom loofde men als prijs de dikke met goud gemonteerde onhandige zweep uit, als rijzweep onbruikbaar'. Deze tekst haalde J. Hepkema aan in zijn *Historische wandelingen door Friesland 1894-1917* (facsimile Leeuwarden 1970, p.3) bij zijn beschrijving van de harddraversbaan van Leeuwarden. Deze was sinds de aanleg van de straatweg naar Harlingen in 1840, de weg naar Marssum. De laatste prijs uitgelooft door Willem II was wederom een gouden zweep, die op 8 september 1848 werd verreden. Van 1871 tot 1887 werd de harddraverij om de gouden koningszweep verreden op 18 juni, de dag van de herdenking van de slag bij Waterloo. Vanaf 1888 weigerde Willem III de gouden zweep ter beschikking te stellen, uit ongenoegen over de verkiezing van de socialist Domela Nieuwenhuis door het Friese kiesdistrict Schoterland in de Tweede kamer. De laatste koninklijke prijs voor een kortebaar harddraverij was een zilveren 'pièce de milieu' met het portret van Koningin Wilhelmina. Deze wedstrijd in 1892 werd bijgewoond door Koningin-Regentes Emma en de twaalfjarige Koningin, die in Fries kostuum verscheen.

Collectie zwepen

In 1852 vond een harddraverij van 'in Friesland thuisbehorende paarden die in een stad prijs noch premie gewonnen hadden' plaats in Leeuwarden op woensdag 28 april ter gelegenheid van de voorjaarspaardenmarkt. Koning Willem III, die deze harddraverij bijwoonde, stelde als prijs een met diamanten bezette ring beschikbaar. Door het stadsbestuur was reeds een fraaie zilveren koffievaas uitgelooft en deze werd toen premie. De dag na de draverij bezocht de koning in Akkrum een huis dat toebehoorde aan Rinse Wybes van der Vegt, maar daarvoor bewoond was door Sake Meintes Visser. Volgens de Leeuwarder Courant bevatte het huis een verzameling van meer dan

honderd gouden en zilveren zwepen en verdere fraaie prijzen, gedeeltelijk verleend door koningen en vorsten, waaronder een gouden zweep ter waarde van f 900,-, verleend ter gelegenheid van het geboortefeest van de Koning van Rome in 1811. Een deel van deze destijds beroemde collectie prijzen van Sake Meintes Visser behoort dus sinds 1926 tot de vaste collectie van het Fries Museum.

Versieringen

Prijzen voor sportwedstrijden zijn tegenwoordig vaak symbolisch, in de vorm van een beker of medaille van onedel metaal. In de achttiende en negentiende eeuw waren prijzen kostbare pronkstukken, meesterwerken van Friese goud- en zilvermeden. De prijzen bestaan uit een houten stok met een leren 'slag'. De stok is meestal bekleed met fluweel, waaromheen zilveren of gouden ajourgezaagd beslag is gemonteerd. Hierin zijn bloempatronen en soms afbeeldingen van vogels en dieren verwerkt. Het verzwaarde handvat heeft een dikke knop (of nodus). Verspreid over de stok zijn meestal drie of meer verdikkingen (ballen of nodi). Deze zijn versierd met drijfwerk, graveerwerk en/of zaagwerk (ajour).

De witte leren slag is versierd met leren kwastjes of bundeltjes zijden linten. De zijde is in de loop van de tijd verkleurd of zelfs vergaan. De zwepen zijn dan ook dankzij het deltaplan voor cultuurbehoud naar een restauratieatelier geweest, waar zij zijn gereinigd. De restanten zijde zijn geconserveerd door de linten te voorzien van een steunweefsel van transparante crepefine. Vaak is in de zweep gegraveerd waar en wanneer deze gewonnen is, maar nooit door wie. Als er geen graving aanwezig is, geven de goud- of zilvermerken meestal aan waar en wanneer de zweep gemaakt is. Ook de afbeelding van een stadswaapen, zoals op de Franeker zweep (FM 2360), geeft aan waar de zweep verreden is. Op de verdikkingen zijn vaak voorstellingen op medaillons afgebeeld, zoals personificaties van de vier jaargetijden, de vier elementen, of van de gerechtigheid, kracht en het geloof. Op de 'Koning van Rome-zweep' zijn bovendien mensen in klederdracht verwerkt, een stadsgezicht en een landschap met boerderij, koeien en zeilschepen. Behalve afbeeldingen van de harddraverij komen ook voorstellingen van andere rennende dieren voor, zoals honden en koeien. Klassieke motieven

als guirlandes, cannelures, rozetten en acanthusbladeren waren altijd geschikt om te verwerken. De zwepen zijn doorgaans in opdracht gemaakt door zilveren goudsmeden ter plaatse. Zo is de zilveren zweep met de inscriptie: Aan hem wiens moedigst Paard op deez' dag de Loopbaan't eerst ten end zal streven / Heeft Workums stadsbestuur deez zweep present gegeven/ 13 september 1813' volgens de merken gemaakt door de Workumer zilversmid Evert Braam. Jammer genoeg is het meesterteken - van een Leeuwarder goudsmid? - op de eerste koningszweep niet te determineren; alleen het kantoorstempel wijst erop dat de zweep in Leeuwarden gekeurd is. De maker van de met zilver gemonteerde prijszweep 'Verreden tot Sloten den 15 september 1814' (FM 2349) was Ate Offringa uit Leeuwarden. Van de zweep uit Franeker uit 1805 is het meesterteken niet te ontcijferen. De kostbare gouden zweep die verreden is vanwege het geboortefeest van de koning van Rome heeft alle merken staan op de ring onderaan de zweep. Deze is gekeurd in Sneek, de jaarletter is gebruikt tussen eind 1807 en begin 1809 en de vermoedelijke maker is Petrus Rienstra, vermoedelijk, omdat het merk in de smalle ring niet compleet is afgeslagen. De zweep met het rode fluweel, geborduurd met gouddraad en zilveren pailletten en een relatief eenvoudig zilveren handvat (FM 2347) is niet van Friese herkomst. Deze is in 1785 gekeurd in Amsterdam en misschien daar verreden, maar Purmerend of Zandvoort is ook mogelijk. Wellicht is deze zweep tussen 1805 en 1841 opnieuw uitgelooft, wat de vroege datering kan verklaren. Verder onderzoek zal dat moeten uitwijzen.

Inventarisatie

De meeste zilveren zwepen zijn opgenomen in de catalogus *Fries Zilver*, maar tot mijn verbazing is er nooit eerder onderzoek geweest naar de gouden zwepen. Door de aanwezigheid van zijden linten heb ik me als conservator textiel over de zwepen ontfermd en werd mijn belangstelling voor deze bijzondere voorwerpen gewekt. Gezien het grote aantal hardrijderijen kunnen in Friesland nog veel meer gouden en zilveren zwepen bewaard gebleven zijn. Een inventarisatie daarvan zou het onderzoek van de openbare collectie in het Fries Museum zeker kunnen steunen.

De Nieuw-Apostolische kerk in Friesland

Wy Friezen knibbelje allinne foar God

Jacob van Sluis

De Nieuw-Apostolische Kerk is één van de minder bekende, kleine protestantse kerkgenootschappen in ons land. In Friesland zijn op dit moment zes gemeenten: Drachten, Heerenveen, Leeuwarden, Lemmer en Sneek tweemaal (Sperkhem en Stadsfenne). Bij zijn bezoek aan de gemeente te Leeuwarden, op 1 oktober 1995, werd aan de stamapostel een gedenkboek aangeboden over de Friese geschiedenis van dit kerkgenootschap. Met een aanvullend katern over dit bezoek is dit boek nu in een grotere oplage gedrukt, aanleiding voor een presentatie in *Fryslân*.

Hiërarchisch

Met het noemen van een stamapostel is al een van de belangrijkste kenmerken van dit kerkgenootschap aangeduid: een strikte hiërarchische opbouw. De ambten zijn rechtstreeks ontleend aan het Nieuwe Testament. In de plaatselijke gemeente onderscheidt men regerende herders met diakenen en evangelisten; binnen de overkoepelende organisatie apostelen en opzieners. Door profetieën worden apostelen aangewezen, die hun taak in principe voor het leven uitoefenen en die elk hun eigen werkgebied hebben. Boven hen staat weer de stamapostel: met een beroep op de bijzondere plaats van Petrus in de discipelkring staat hij (de hogere ambten zijn voorbehouden aan mannen) boven de andere apostelen in de top van de

hiërarchie. Het bezoek van de stamapostel aan een plaatselijke gemeente, zoals vorig jaar aan Leeuwarden, is dus een bijzondere en feestelijke gebeurtenis. De apostolische beweging, waaruit de Nieuw-Apostolische Kerk is voortgekomen, is ontstaan in de jaren '30 van de vorige eeuw in Engeland rond de persoon van Edward Irving (1792-1834). Het was een opwekkingsbeweging: bij de prediking werden de toehoorders rechtstreeks opgeroepen zich te bekeren. In de prediking benadrukte men het einde der tijden ("de wederkomst van Christus is nabij") en de noodzaak van voor- en voorbereiding daarop. Vooruitlopend op deze spoedige eindtijd toonde men een grote ijver tot prediking en tot het uitzenden van predikende evangelisten. De geloofsbeleving die daarmee samenhang was

spontaan en blijmoedig, en ook de samenkomsten werden (en worden nog altijd) gekenmerkt door een tamelijk losse ordening.

Hoog- en laagkerkelijk

De liturgische opbouw is dus eenvoudig, waardoor het hart van de kerk veel meer bij de ambten en de ambtsdragers ligt. Grofweg kan men stellen dat de strakke organisatie ('top-down') gelijkt op die van de anglicaanse kerk en de rooms-katholieke kerk, en dat de vrije beleving van liturgie en gemeente-zijn (van onder af) lijkt op piëtistische en methodistische stromingen. Deze mix van zgn. hoogkerkelijke en laagkerkelijke elementen is misschien wel kenmerkend voor de Engelse origine van de apostolischen. Zoals de apostelen door de profetieën tot hun ambt worden geroepen, worden ook in de plaatselijke gemeente de ambtsdragers tot hun ambt geroepen. De evangelisten in hun districten en de voorgangers in de lokale gemeenten hebben geen specifieke ambtsopleiding genoten en vervullen hun taak naast hun dagelijkse broodwinning. Men greep niet alleen bij de ambten terug op een Nieuwtestamentisch ideaalbeeld, maar ook werd in 1836 het werkterrein opgedeeld in twaalf delen, naar analogie van de stammen in het oude Israël, met elk een eigen apostel. In het bestek van deze kennismaking zou het te ver voeren om de geschiedenis van de hele apostolische beweging, met - naar 'goed' protestants gebruik - al haar opsplitsingen en haar onderscheiden kenmerken, te behandelen. Ik volsta hier met een globaal historisch relaas dat hopelijk voldoende is om de apostolischen enigszins in het kerkelijk landschap te plaatsen. Wie meer wil weten leze het boek van M.J. Tang, *Het apostolische werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland* ('s-Gravenhage 1982).

Verzegeling in Friesland

De prediking was met name succesvol in Duitsland en nog altijd is de kerk daar het sterkst vertegenwoordigd, met

Het Hemelt(s)je, staande op de hoek van de Groeneweg en de Doelestraat, gebouwd door A. Coulon in 1713 en afgebroken in 1956 (ill: Gemeente-archief Leeuwarden)

overvleugeling van de Engelse bakermat. Vanuit Duitsland is er een gemeente in Amsterdam gevestigd, door de apostel Friedrich Wilhelm Schwartz omstreeks het jaar 1864. Vanuit Amsterdam volgden gemeenten in Enkhuizen, IJmuiden, Haarlem, Den Helder, Hoorn, en, als zevende gemeente en tevens de eerste buiten Noord-Holland, Wolvega. De gemeente te Wolvega ontstond door het werk van een eenling, in dit geval Folkert Posthuma, die er een boekhandel en -drukkerij voerde. In het begin van de jaren 1890 begon hij met bijeenkomsten bij hem thuis en al snel konden de eerste 'lidmaten' begroet worden; men spreekt binnen de apostolische kerk echter van verzegeling; het openlijk belijden van het geloof, waarna een verzegelingshandeling volgt door een hogere ambtsdrager. Het ontstaan van de gemeente te Wolvega is kenmerkend voor de verdere verspreiding van de apostolische beweging. Eén enthousiasteling begon te preken in zijn woonplaats, hield samenkomsten bij hem thuis, en wist te bewerken dat anderen verzegeld werden en dat er, in het beste geval, een kerkgebouw kwam. Zo ontstonden er aan het begin van deze eeuw gemeenten in Scherpenzeel, Echtenerbrug, St. Johannesga-Rotsterhaule, Joure, Woudsend en in de al genoemde grotere Friese plaatsen. Binnen de kerkelijke gemeente ontstond dan een intens verenigingsleven, bijvoorbeeld een zangvereniging die gebruik kon maken van eigen apostolische zangbundels. Met het vertrek of het overlijden van hun charismatische leiders konden echter dergelijke vaak kleine gemeenten weer gemakkelijk een stille dood sterven.

Leeuwarden: stad en district

De grootste gemeente in Friesland, die te Leeuwarden, is eveneens ontstaan rond een pionier. In dit geval was het Laurens Westendorff, die aanvankelijk werkzaam was bij het Amsterdamse filiaal van Peek & Cloppenburg en in 1898 naar Leeuwarden overkwam. In het jaar daarop volgden de eerste verzegelingen. Een van de verzegelden was de onderwijzeres Grietje Rohdens, op dat moment werkzaam aan de christelijke lagere school aan de Kruisstraat; op last van de gereformeerde kerkeraad moest ze nu die functie opgeven. Ze werd vervolgens onderwijzeres aan een openbare lage-

re school te Sneek en stond aan de wieg van de apostolische gemeente aldaar.

De samenkomsten van de Leeuwarder gemeente werden in de beginjaren bij particulieren thuis gehouden, totdat in 1901 een eigen gebouw kon worden betrokken. Het was het pand Groeneweg 16, dat bekend stond als "Het Hemeltje": onder woonde de eerste officiële ambtsdrager alhier, onderdiaken Sybren Heeringa, en boven was het kerklokaal. Het pand zou in 1956 worden afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw van de Fryske Akademy. De gemeente groeide gestaag en in 1905 vond men een nieuw onderkomen in de Grote Hoogstraat 33: het magazijn op de benedenverdieping werd een kerkzaal en de bovenwoning werd betrokken door het gezin van de eerste voorganger, Herman Holtkamp. Eind 1907 was de gemeente gegroeid tot ruim 150 zielen en in 1908 werd een heus kerkgebouw betrokken in de 6e Vegelindwardsstraat. Het volgende onderkomen was het tegenwoordige kerkgebouw aan de Emmakade, in 1933 ingewijd. Het huidige district Leeuwarden omvat negen gemeenten: zes in Friesland, Steenwijk, Emmeloord en Zwolle. In dit gebied met ongeveer 850.000 inwoners (het boek noemt abusievelijk 650.000) zijn er circa 1450 nieuw-apostolische broeders en zusters.

Eigen kring

Aanleiding voor het gedenkboek was het bezoek van de huidige stamapostel Richard Fehr aan de Leeuwarder gemeente en daarom is het boek uitgegeven met een Duitse paralleltekst. Ten behoeve van deze hoge Duitse gast gaat opent het boek met een voor de Nederlandse lezers overbodig hoofdstuk over de Friese context, terwijl anderzijds een voor de niet-ingewijden noodzakelijk hoofdstuk over het eigene van dit kerkgenootschap ontbreekt. Een dergelijk manco voor de buitenstaanders is eigen aan dit soort boeken: ze worden al te vaak louter voor eigen kring geschreven. Ermee naar buiten treden is niet nodig, ook al heeft Uitgeverij Eisma er een keurig verzorgde uitgave van gemaakt. Een dergelijke vereenvoudiging, hoe onbevredigend op zich, heeft in dit geval echter toch zijn nut. De geschiedenis van de apostolische beweging

De huidige Nieuw-Apostolische Kerk aan de Emmakade NZ te Leeuwarden

wordt namelijk zozeer gekenmerkt door afsplitsingen en hergroeperingen rond eigenmachtige en niet-erkende apostelen, dat zelfs de meest welwillende buitenstaander het spoor al snel bijster wordt in de veelheid van groepen met elk hun eigen naam, afkorting, leiders en weer volgende schisma's. Op mij althans werkte de 'grote' geschiedenis van alle apostolische kerkgenootschappen in Nederland, zoals door Tang verhaald, overweldigend in een negatieve zin van het woord. Dan maar een beperking voor lief genomen, zoals dit boek ook niet meer pretendeert te zijn dan een eigen gedenkboek. Wie daar vrede mee heeft krijgt in dit boek een minitueus uitgezocht en helder beschreven stukje kerkgeschiedenis voorgeschoteld, voortkomend uit allerlei kleine luiden en uitmondend in een onopvallend en bijna verscholen kerkgenootschap.

[T. Verlaan], **Wy Friezen knibbelje allinne foar God. Het/Das apostolische werk in Friesland.** Leeuwarden 1995

Archeologische Monumentenzorg

Enkele akkers bij Dongjum: erfgoedplanning in het Friese koninkrijk

Gilles de Langen

Het Friese bodemarchief wordt beschermd door de Archeologische Monumentenkaart. Dat zagen we in het vorige nummer van *Fryslân*. Geconstateerd werd dat deze bescherming aanvulling behoeft. Nu vindt de archeoloog bij het grote publiek meestal wel een gewillig oor. Anders wordt het wanneer de archeologie 'verkocht moet worden' aan bestuurders en ondernemers. De archeoloog moet dan inhoud kunnen geven aan termen als 'nut' en 'verantwoorde kosten'.

Archeologisch belang

De archeoloog wil het terpenland en dan vooral de terpen zelf zo goed mogelijk beschermen. De terpen en hun omgeving herbergen namelijk de gegevens die de archeoloog voor zijn onderzoek nodig heeft. Zodra een terp wordt aangetast, neemt het aantal 'gegevens' af. Deze schade kan nooit worden gerepareerd. Bescherming van de terpen dient dus allereerst een wetenschappelijk doel. De archeologie blijft immers als wetenschap alleen dan functioneren, wanneer de archeoloog zijn bronnen kan blijven raadplegen. Hoewel de gemiddelde archeoloog in sterke mate persoonlijk betrokken is bij zijn werk, is het beslist niet zo dat de archeologische monumentenzorg enkel een klein groepje hobbyisten dient. De archeologie behartigt wel degelijk maatschappelijke belangen. Met andere wetenschappen die zich met het verleden bezig houden, stelt de archeologie ons immers in staat onze huidige cultuur in een historisch perspectief te plaatsen.

Maatschappelijk nut

Met dit aspect is de verantwoording om het bodemarchief te beschermen al niet meer zuiver archeologisch. Nog algemener wordt zij wanneer erop gewezen wordt dat archeologische terpen die goed zichtbaar zijn, het landschap aankleden en zo de beleevingswaarde van de omgeving verhogen. Terpen zijn zelfs zo karakteristiek voor het Friese land, dat zij voor velen een sentimentele waarde hebben. Men kan ook zeggen dat terpen belangrijk zijn voor de regionale identiteit. Dit geeft aan dat archeologisch erfgoed van invloed kan zijn op menselijke gevoelens. De archeologie is populair in Friesland. Het is nu zaak die popu-

lariteit optimaal te benutten voor de bescherming van het archeologische archief, maar dat kost geld. Het bodemarchief kan echter ook geld genereren, doordat zij cultuurtoerisme kan aantrekken. Uit een recent onderzoek door de Nationale Investeringsbank, waarvan de uitkomsten in hoofdlijnen door het Centraal Planbureau worden onderschreven, blijkt dat investeringen in monumentenzorg de werkgelegenheid stimuleren en dat een groot deel van het bestede geld via belastingen terugstroomt in de schatkist. De economische betekenis van historische elementen in het landschap, waaronder het bodemarchief, reikt echter verder, zoals de Groninger geograaf G.J. Ashworth kort geleden aantoonde. In recente jaren, aldus Ashworth, is men zich steeds meer gaan realiseren hoe-

zeer niet-economische en unieke eigenschappen van een plaats of regio van invloed zijn op de economische mogelijkheden van die plaats of regio. Dankzij de jongste ontwikkelingen, bijvoorbeeld op het gebied van productie, transport, communicatie en werktijden, kan men de cultuurhistorische kwaliteit van de omgeving in toenemende mate laten meespelen bij het uitkiezen van een nieuwe woon- en werkplaats.

Erfgoedplanning

Juist omdat het verleden bij uitstek een unieke factor is, leent het zich uitstekend voor het profileren van de plaats, gemeente of provincie. Het verleden wordt dan ook steeds vaker gebruikt ten gunste van nieuwe economische investeringen. Het plan om het Hanze-verleden van Stavoren te doen herleven en de oude vaart van Drachten weer uit te graven zijn heus geen uitzonderingen. Het zou vanzelfsprekend wel helpen wanneer de plaatselijke initiatieven worden voorzien van een breder kader. De haalbaarheid van nieuwe plannen en de overlevingskansen van reeds gerealiseerde ideeën kunnen worden vergroot door coördi-

Een van de Dongjumer terpen gezien vanuit de lucht (foto: W. de Vries-Metz/RAAP)

De terpen en de verhoogde akkers (puntarcing) van Dongjum. Dikke lijnen: hypothetische indeling van het complex en de omliggende landerijen (afbeelding: Stichting RAAP).

natie en kennisoverdracht. Ook is het raadzaam het wetenschappelijke gehalte van de plannen te laten toetsen. Juist met het oog op de invloed en snelheid van de ontwikkelingen, bepleit Ashworth dit kader gestalte te geven door de ontwikkeling van een nieuwe vorm van omgevingsplanning, de zogenaamde 'erfgoedplanning'. Erfgoedplanning is gebaseerd op de gedachte dat herinneringen aan en materiële overblijfselen van het verleden belangrijke hulpbronnen zijn, die beheerd dienen te worden ter ondersteuning van onze huidige en toekomstige maatschappij. Eenvoudiger uitgedrukt: wanneer historische objecten worden onderhouden en de kennis erover wordt verspreid, ontvindt ook de omgeving een impuls. De maatschappelijke en economische uitwerking van de monumentenzorg vormt derhalve een expliciet onderdeel van deze erfgoedplanning. Erfgoedplanning is niet alleen van toepassing op historische gebouwen, maar in feite op alle lokaties.

Enkele akkers bij Dongjum

De provinciale erfgoedplanning van Friesland zou zich in belangrijke mate op het terpenlandschap kunnen richten. Terpen zijn immers bij uitstek unieke plaatsen. In samenwerking met de provincie Groningen en het aangrenzende Duitse kustgebied, behoort zelfs een profilering op Europese schaal tot de mogelijkheden. Toch is er op dit ogenblik voor Friesland nog geen uitgewerkte archeologische erf-

goedplanning. Laten we eens trachten de Friese erfgoedplanning hier een eerste aanzet te geven, gebruikmakend van het onderzoek te Wijnaldum en het project 'Bescherming op Maat'. Wanneer we - vanuit het zuiden komend - in Dongjum links afslaan, passeren we in westelijke richting over de Hovensreed rijdend eerst de plaatselijke ijsbaan en vervolgens drie boerderijen. Naast de ijsbaan ontwaren we aan weerszijden van het tracé van een opgeheven spoorlijn de restanten van een terp. De tweede terp is een nog gave en duidelijke verhoging, de derde terp is nauwelijks zichtbaar. Na de derde terp en de laatste boerderij buigt rechts van de Hovensreed een onverhard pad af. Het voert langs een glooiende akker waaronder zich de vierde terp van Dongjum bevindt. Ten westen van deze terp ligt, eveneens onder een akker, de vijfde terp. De terpen liggen niet aan een doorgaande route en zullen dan ook de meeste Friezen onbekend zijn. Toch vormen zij een schitterend complex. De historische kaarten, oude hoogtemetingen en de oudst bekende bezitsverspreiding tonen aan dat het landschap ten westen van Dongjum bijna planmatig is ingericht. Men kan veronderstellen dat in de middeleeuwen binnen dit complex meerdere boerenbedrijven hebben bestaan die onderling gelijk waren ingericht: iedere boer had een terp, of een deel ervan, enkele verhoogde akkers, enige weilanden en een aandeel in de hooilanden. Het complex leert dus veel over de middel-

eeuwse boer en zijn streven naar zelfvoorziening. Natuurlijk is dit complex de tijd niet ongeschonden door gekomen, maar relatief veel is nog intact en bewijst zich als een eenheid van grote archeologische en cultuur-historische waarde.

De Friese koningen

Maar er is meer, want het complex vertelt niet alleen over het agrarische verleden van Friesland. Toegegeven, weinigen zullen naast de akkers staand het glorieuze Friese verleden voor hun geestesoog kunnen oproepen. Zeker in de wintermaanden, wanneer de akkers kaal zijn en de wind er gemeen koud aanwakkert, biedt de aanblik van deze archeologische plek de leek maar weinig om warm van te worden. Hoe anders gaat het de archeoloog af! Hij beseft namelijk dat juist deze terpen antwoord op brandende vragen kunnen geven.

Om dat te verduidelijken moeten we enkele kilometers naar het westen gaan en een bezoek brengen aan de terp van Wijnaldum. Bijna heel Friesland weet inmiddels dat daar een belangrijke opgraving is uitgevoerd. Archeologen van de universiteiten van Groningen en Amsterdam zochten er naar sporen van Friese koningen. En als we de laatste berichten mogen geloven waren ze succesvol: troffen ze dan wel niet de koning zelf, zijn aanwezigheid werd wel voelbaar toen zij koninklijke edelsmeedkunst op het spoor kwamen.

Een vroeg-middeleeuwse munt (circa 700), een zogenaamde sceatta, uit één van de Dongjumer terpen

Soortgelijk vondstenspectrum

Wanneer we de opgravingsterp te Wijnaldum naast die akkers bij Dongjum plaatsen vallen twee dingen op. Ten eerste ligt de opgravingsterp in precies zo'n agrarisch complex als dat van de Dongjumer terpen. En ten tweede tonen de terpen van Dongjum een soortgelijk vondstenspectrum als de Wijnaldumer terpen. De opgraving heeft het aantal vondsten van de Wijnaldum groep natuurlijk explosief doen toenemen, maar er zijn maar weinig vondstgroepen die te Dongjum nog ontbreken: ook daar veel scherven van Merovingisch import-materiaal, aanwijzingen voor metaalbewerking en vroeg-middeleeuwse munten. Dit materiaal is recentelijk verkregen door middel van enkele verkenningen, maar de steekproef geeft een duidelijke aanwijzing: de terpen van Wijnaldum en die van Dongjum lijken op elkaar. Ik verstout mij te zeggen: als de Friese koningen hebben bestaan en te Wijnaldum zijn geweest, dan hebben ze ook Dongjum aangedaan. De vroeg-middeleeuwse Friese leiders hebben een belangrijke rol gespeeld in het krachtenveld tussen de mogendheden rond de Noordzee. Toch zijn er bij het Friese koningschap kritische kanttekeningen te maken. Zo is nog

steeds niet duidelijk hoeveel macht de Friese leiders precies hadden. Wellicht was hun 'koninkrijk' niet meer dan een federatief verband, waarbinnen de afzonderlijke Friese gewesten toch nog een eigen positie innamen. De belangrijke rol van Noord-Westergo daarbinnen lijkt wel duidelijk, maar of de koningen er wel zetelden? In elk geval mag men aannemen dat de Friese leiders ook veel macht ontleenden aan hun activiteiten in de Vechtstreek en in het huidige Noord-Holland. Juist om deze vragen is nader onderzoek naar het Friese koningschap nodig. Onderzoek te Dongjum kan de opgraving te Wijnaldum een eerste toetsing binnen Noord-Westergo bieden.

Archeologische reisgids

De terpen bij Dongjum zijn dus het beschermen meer dan waard. En wat de archeologische erfgoedplanning betreft: wanneer Friesland met andere provincies en Noord-Duitsland een cultuurtoeristische route wil opzetten, is het verhaal voor de reisgids al gevonden: de ideeën over het Friese koninkrijk bieden een in meerdere opzichten aktuele rode draad die een groot publiek zal aanspreken. Daarbij hoeft men wetenschappelijke problemen geenszins uit de weg te gaan: zo heeft

de toerist wanneer hij over deze archeologische kustweg trekt, na zijn stop te Wijnaldum ook wat te mijmeren op de akkers bij Dongjum.

Literatuur:

Ashworth, G.J., 1994: **De pijl des tijds in het ruimtelijk doel: erfgoedplanning voor een actueel gebruik van het verleden**, uitgave Geo Pers, Groningen.

Besteman, J.C., J.M. Bos & H.A. Heidinga, 1992: **Graven naar Friese koningen. De opgravingen in Wijnaldum**. Franeker.

Langen, G.J. de, 1995: 'Het Friese kweldergebied in de vroege middeleeuwen', in: A.H. de Jong e.a. (red.), **Woest en ledig. Nederland vóór Willibrord (Madoc IX, (thema-)nummer 3)**, p. 172-187.

Langen, G.J. de en P.N. Noomen, 1996: 'De terp Tjitsma bij Wijnaldum', in: G.J. de Langen e.a. (red.): **Verborgene Verleden Belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland**. Leeuwarden, p. 8-11.

Hilligen yn Fryslân: Maria fan Starum

Hans Mol

De mem fan Kristus wie de meast ferneamde hillige dy't yn Midsieusk Fryslân fereard waard. Dat sil net ien fernuverje. Wat it tal patrosinia fan parochytsjerken oanbelanget, moast hja Sint Marten en Sint Nyk foargean litte, mar yn de kleasters en op 'e sydaltaren yn de parochy's, dy't troch vikarissen en prebendarissen betsjinne waarden, kaam hja al op it foarste plak. En wat faaks mear telt, Maria waard yn eare hâlden as de lânspatronesse, yn alle gefal fan de Fryske Lânen fan it Opstalbeamsferbûn, en fan Eastergoa. De segels fan dat Ferbûn en Eastergoa litte dêr gjin twifel oer bestean.

Populêr

Ien en oar jout oan dat de populariteit fan Us Leaf Frouwe yn Fryslân yn de Midsieuwen enoarm groeid is sûnt de tolfde ieu. Men sjocht dat fuort ek oan de alve parochytsjerken dêr't wis fan is dat hja der haadpatroan fan wie:

Blessum, Boer, Boarnwert, Doanjum, Ljouwert Nijehou, Mantgum, Nijegea (Sm.), Skillaard, Skingen, Starum en Froubuorren. Lêstneamde is fansels earst yn it begjin fan de 16de ieu ûntstien, mar de oare godshuzen stamme allegear út de tolfde en trettjinde ieu.

Net ien fan har heart ta de âlde memmetsjerken dy't koart nei de kerstening yn Fryslân stichte binne. It binne sekundêre doarpskerken of tsjerken dy't oprjochte waarden yn nije stedsdielen. Wat dat oanbelanget bestiet in grutte oerienkomst tusken de Sint Nikolaatskerken en dy fan de H. Maria yn Fryslân. Kwa datearring wurdt soks ûnderstreke troch de kar fan mear as de helte fan de yn de tolfde en trettjinde ieu ûntstiene Fryske kleasters foar de Hillige Maagd as patroanhillige.

Under Maria's banier

De Mariaferearing hat har nei de trettjinde ieu fierder trochset, op 'e sydaltaren en yn bysûndere devoasjes om

*Op dit findel stiet nêst
de hillige Maria it
wapen fan de master
fan de Liiflânse
Oarder ôfbylde. It findel
waard yn 1431 brûkt
yn de Slach by Nakel
oan de Netze (Poalsk:
Naklu nad Notecia).
Nakel leit 25 kilometer
westlik fan Bydgoszcz
(Bromberg). De Netze
(Notec) is in sydrivier
fan de Warte, dy't op
syn beurt útrint yn 'e
Oder*

wûnderdwaande Mariabylden hinne as dy fan Us Leaf Frouwe fan Sânwâlden yn Boalsert en de Leaf Frouwe fan Ljouwert. Oer de Mariapelgrimaazje nei Boalsert, Ljouwert en oare Fryske sintra kin in soad nijsgjirrichs meidielt wurde, mar dat komt in oare kear op it aljemint. Hjir sil it fierder gean oer de Mariaferearing yn en om Starum. Lykas bekend hawwe de Friezen op 26 septimber 1345 greve Willem IV fan Hollân deaslein en syn leger de see yntreaun. It wie in wichtich momint foar Westerlauwersk Fryslân, om't dit gebiet troch de oerwinning op Hollân doe yn feite syn - foar Westeuropa - unike hearleaze politike struktuer krige. Hiene Westergoa en Eastergoa oant dan ta sûnt in ieu elk apart har polityk fierd en dêrby ek wol tsjin elkoar striden, de mienskiplike driging fan bûten brocht har by elkoar, mei as útkomst dat hja as ien miente (*universitas*) de te folle easkjende lânshear ferslein hawwe. Hja diene dat, mooglik mei stipe fan Easterlauwerske Friezen, ûnder de banier fan de H. Maria. Wy witte dat har tsjinstanner ek de help fan de mem Gods ynroppen hat - Willem IV hat neffens it ferfolch op de kronyk fan Johannes Beke fôar syn fer-trek út Amsterdam noch te bidden west yn de Mariakapel by de haven -, mar by it gefjocht soene de Hollanners en Henegouwers har betrouwen steld hawwe yn de midsieuske kriichshillige-by-útstek, Sint Joris. Men soe sizze, dat soks fansels wol ferkeard útpakke moast foar it Hollânske leger. Tsjin de

Hillige Maagd koe ommers gjin inkelde oare hillige it 'echt' opnimme.

Goddeleaze lânshear

It striden ûnder de banier fan Maria wie neat bysûnders. Tidens de Krústochten hat mannich stêds-, lâns- of oardersdetasjemint de flagge mei Us Leaf Frouwe folge. De Friezen hiene ek reden genôch om har as skutspatroan yn de slach te kiezen. Nei alle gedachten foel harren kar op Maria om't hja by âlds de patroan fan hiel Frisia wie. In bykommende reden sil grif west hawwe dat Maria, as eigneres fan fjouwer fan de fiif Fryske kleasters dy't skea oprûn hiene fanwege Willem IV syn beslachlizzing op har Hollânske besit, ta de beneidiede partij rekkene waard: har grime wie, om samar te sizzen, oproppen troch it goddeleaze hâlden en dragen fan de Hollânske lânshear. Kleasteroersten as dy fan Mariëngaard, Eanjum, Blomkamp en Starum/Himmelum, dy't troch de grefelike konfiskaasjemaatregel hûnderten hektare kostber lân kwytrekke wiene, kinne net oars as de Friezen motivearre hawwe dat ûnrjocht mei in berop op har patroanhillige te wreken. Gjinn wûnder dat de Friezen de mem fan Kristus folgen. Gjinn wûnder ek dat hja har nei ôfrin fan de slach foar har bystân tankseine en ta oantinken oan de oerwinning in apart Mariafeest op deselde dei ynstelden. Hja hannelen dêrmei op deselde wize as de boargers fan Keulen dy't yn 1288, doe't hja ûnder de beskerming fan Maria yn 'e

mande mei de Brabanners in oerwinning op Gelre en har eigen master, de aartsbiskop fan Keulen, behellen, in apart kapeltsje ta de eare fan Maria fan Woeringen bouwe lieten. Dat lêste is net bekend fan de Friezen, mar safolle is wol wis dat op 26 septimber oant djip yn de sechtjinde ieu yn Fryslân in Leaf Frouwe-dei fierd waard. De bekende kronykskriuwer Worp fan Thabor makket dêr melding fan: 'Om God ende syn gebenedide moeder te dancken int ewich voer dye victori, soe hebben dye Vriesen in den tyden endrachtelick besloeten ende angenoemen den voerseiden dach alle jaeren toe vieren, dat over al Vrieslant tot desen dach is gehouden'. Dy meidieling wurdt befêstige troch in oantekening yn it foar in part oerlevere nekrologium fan De Ryp oer in *memoria Beatae Virginis propter victoriam in Stauria* (in memoary ta eare fan de Sillige Maagd fanwegen de oerwinning in Starum) op 26 septimber.

*Nou fearen se wol mei foare op 'e skeage
It goedlike byld fan Us Leaf Frou,
Mar de flagge dy't fan 'e mêsten weage
Hat de steande lieu fan Henegou*

*Hear Willem fan Hollân hy hie ek ienris
Slept yn 'e ljysken fan in frou;
Nou sliepte er wer, mar tsienris, tsienris
Djipper, dy deis fan Us Leaf Frou*

(út: D.A. Tamminga, *Ballade fan de Ridderslach*)

Slachfjild-toerisme

Hoe't dy feestdei en memoary krekt fierd waarden, is spitigernôch net bekend. Der is lykwols in oanwizing fûn dat Friezen op dy dei nei Starum teagen. It giet dêrby om in net neier datearre ynstruksje fan keizer Karel V út it twadde fearn fan de sechtjinde ieu oan syn bestjoersamtner Cornelius Antonius om de bonken fan de yn 1345 sneuvele Hollanners yn in grutte kûle te smiten om sa in ein te meitsjen oan in net winske Frysk-nasjonale 'slachfjild-toerisme'. It leit tige foar de hân en nim oan dat by dy jierlikse pelgrimaazje nei it plak fan de slach by Starum, tichteby de Sint Odulfus en Maria-abdij, de Hillige Maagd ek liturgysk fereard is troch grutte groepen Friezen. Dat bringt ús op de fraach hoe't it siet mei de Mariaferearing yn en om Starum yn de Lette Midsieuwen.

De rol fan de abdij

It is net sa maklik om dêr sicht op te krijen. Dat komt troch de turbulinte skiednis fan de kleastermienskip fan Sint Odulfus, dy't de kultus om sa mar te sizzen hjir foar har rekken nommen hat. Pater Kronenburg, dy't yn it ramt fan syn fromme mar reedlik goed dokumintearre wurk yn seis dielen oer de Nederlânske Mariaferearing (*Maria's heerlijkheid in Nederland*) gâns omtinken jout oan Fryslân, ekstrapolearret de trettjinde-iesuske Mariadevoasje tebek nei de begjintiid fan de abdij. Dat Maria al yn de njoggende en tsiende ieu fereare waard troch de geastliken dy't oan de Starumer tsjerke ferbûn wiene, is net ûnmooglik, mar wis is dat net. Wy komme it dûbelpatrosinium foar de Sint Odulfus- en Maria-abdij earst tsjin yn in oarkonde út 1328. Dúdlik is lykwols út oare dokuminten dat it al yn de trettjinde en faaks al yn de tolfde ieu op de abdij fan tapassing wie. De by de abdy ynkorporearre parochytsjerke fan Starum, dy't nei alle gedachten yn de twadde helte fan de tolfde ieu boud is oan de noardkant fan de stêd, wie ommers wijd oan de Hillige Maagd. Dêrneist kin wiisd wurde op it feit dat de abdij yn 1284 in ferneamd Maria-relikwy yn har besit hie. Yn in oarkonde fan dat jier dy't as in soarte fan ôflaatlisinsje troch in wjibiskop oan it Staverske konvint jûn waard, wurdt sprutsen oer in relik fan de molke fan de mem fan Kristus, fette yn in (houten?) byld. By dat byld soene troch ta-dwaan fan Kristus yn it bywêzen fan in mannichte minsken in pear opfallende wûnders bard wêze. Neffens de útfeardiger fan de oarkonde wiene dy mirakels befêstige troch Fransiskaner biddemuontsen út Grins dy't se meimakke hiene. Nijsgjirrich is dat de oarkonde rjochte is oan de *fratres et sorores*, dus oan de bruorren en susters, of muontsen en nontsjes, fan Starum. Dat bestjút dat it fan de Sint Odulfusabdij ôfspliste frouljuskleaster fan Himmelum doe yn geastlik en juridysk opsicht noch hieltiten ien gehiel foarme mei de manljusmienskip yn Starum en dus ek ûnder de beskerming fan de Hillige Maagd stie. Dat dy Maria fan Starum ûndertusken op in goeie namme lei, kin wol ôflaat wurde út in pausoarkonde fan de Sint Odulfusabdij fan noch gjin jier letter. Dêryn wurdt nammentlik melding makke fan seelju dy't tidens swiere stoarmen yn wanhoop Maria fan it

Starumer kleaster om help rôpen en nei it dwaan fan geloften oan alle gefaar ûntkamen.

Oflaatlisinsjes

Yn 1345 sil it neamde Mariabyld noch wol yn de abdijsjerke oan de westkant fan it hjoeddeistige Starum - sa'n 800 meter út de kust - stien hawwe. Begjin fyftjinde ieu wie de situaasje lykwols oars. Troch stoarmfloeden en oarlochsskea wie it abdijskompleks in ruïne wurden, en moasten de muontsen har yntrek nimme binnen de stêd. Dat wie doe yn safier net sa'n probleem, dat se om 1415 hinne op 'e nij úteinsette koene yn in troch har sels

Op it 'Totius Frisiae' segel, dat brûkt waard troch it Opstalsbeamsk ferbûn yn 1324 en 1338, nimt Maria letterlik in prominint plak yn

stifte hospitaal. Om har finansjele situaasje te ferbetterjen besochten hja de hilligenferaring te stimulearjen en beafeartsgongers nei har nije kleasterkapel te lûken. Dêrta wisten se wer in tal ôflaatlisinsjes te sammeljen fan ferskate pausen, kardinalen en biskoppen. Yn twa fan dy oarkonden dêr't har troch sokke hege tsjerklike autoriteiten tastimming yn jûn wurdt om ôflaten te ferlienen, giet it om Mariaferearing. Dat wol sizze dat melding makke wurdt fan in grutte mannichte leauwigen dy't op de feesten fan Maria in besite bringe oan de kapel fan it nije kleaster. It is net dúdlik oft ek de 26ste septimber ta dy feestdagen rekkene is: de mannichsten wurde ienfâldichwei net neamd. Mar it soe hiel goed wêze kinne.

Starum-Himmelum

Foar de lettere tiid is eins mar ien gegeven oer de ferearing fan Maria yn

Starum oerlevere. Wy fine dat by de skiedskriuwer Schotanus. Yn syn kronyk mei de titel *De geschiedenissen kerckelyck ende wereldlyck van Frieslandt* (1658) is skreaun dat 40 jier earder noch minsken yn Starum libben dy't yn it Sint Odulfuskleaster de mis heard hiene en yn de tsjerke in byld fan Us Leaf Frouwe sjoen hiene, 'hebbende een hulzel op als een Friese vrouw'. Om't dêr by sein wurdt dat it kleaster yn it suden fan de stêd lei, kin it berjocht eins allinnich mar slaan op it boppeneamde 'nije' kleasterkompleks fan 1415 en net op de bûtendykse, hast al yn see ferdwûne ruïne westlik fan de stêd. It hospitaalkompleks fan 1415 is lykwols yn 1495 troch de doe noch oerbleaune muontsen ferruile foar de behuzing yn Himmelum as mienskiplik ûnderkommen foar de troch de Benediktynske herfoarmingskongregaasje fan Bursfeld reformearre konvinten fan Starum en Himmelum. It is yn de sechtjinde ieu yn hannen fan dy fernijde mienskip bleaun: yn in juridysk stik út 1536 wurdt it in úthof neamd. Allinne witte wy net oft de muontsen der fôar har definitive ferdriuwing út Fryslân yn 1580 noch geregeld de mis opdage litten hawwe.

Fan Klif nei Kaap

De konklúzje mei wêze dat in tinne mar dochs dúdlike line de Maria fan de slach by Starum ferbynt mei de Maria dy't troch de Benediktinen fan Starum oant yn de sechtjinde ieu yn eare hâlden waard. De betinking fan de slach by Starum dy't sûnt 1945 alle jierren yn Warns hâlden wurdt, nei't dêr earder yn 1942 en 1943 nasjonaal-sosjalistyske Friezen foar itselde doel gearkommen wiene, spilet him de lêste jierren foar in part ôf yn De Kaap yn Starum. Omt dit saneamde mienskipsintrum net fier fan it kleasterkompleks fan 1415 ôflizze kin, is it faaks in gaadlik advys foar de organisaasje om de manifestaasje dêr mar alhiel te hâlden. It is al lang bekend dat Warns gjin rol spile hat yn de slach. Yn Starum soe dan op de ien as oare wize wol in hommaazje oan Maria op syn plak wêze. Want it stiet fêst dat hja as patroan en symboal fan de nije ienheid tusken Westergoa en Eastergoa yn 1345 en letter in wichtige rol yn de foarming fan it Fryske ienheidsbewustwêzen spile hat.

Op het spoor van een Friese potestaat

Alexander Jager en Evert Kramer

In 1989 werd een verkennend onderzoek gepleegd naar de restanten van de stins te Baard, het onderkomen van de laatste Friese potestaat, Juw Dekema (1494-1498). Op de uit 1718 daterende Schotanuskaart van Baarderadeel staat op dit terrein nog een stinswier aangegeven. Het middeleeuwse steenhuis ging in de Bourgondisch-Gelderse troebelen omstreeks 1515 verloren.

Onrustige tijden

In het laatste decennium van de vijftiende eeuw slaagde de stad Groningen er met steun van de Vetkoperse partij in vaste voet te krijgen in Friesland, in eerste instantie in Oostergo. Ook in Westergo rukte de Groninger invloed op. Zo bouwden de oosterburen in 1496 een blokhuis in Harlingen. De tot Westergo teruggedrongen Schieringers stelden in 1494 een potestaat, Juw Dekema, aan om aldaar daadkrachtig verzet te organiseren tegen de Groningers en hun Vetkoperse bondgenoten. Het besef dat de Schieringers het op eigen kracht zouden moeten afleggen bracht hen tot samenwerking met een machtige bondgenoot: Albrecht van Saksen.

Hij had ruwweg Friesland, Groningen en Oost-Friesland in leen gekregen van keizer Maximiliaan, maar zou uiteindelijk slechts in Friesland effectief gezag uitoefenen. In 1498 kwam Albrecht naar Friesland; voorlopig waren de Westerlauwerse Friezen onderherig aan een effectief landsheerlijk gezag. Dit zou, wat de Saksers betreft, duren tot 1515. Door mislukte veldtochten van de Saksers tegen onder andere Groningen en de daarmee samenhangende geldzorgen verkochten de hertogen hun Friese papieren aan Karel de Vijfde. In 1516 maakte Karel van Gelre aanspraak op het landsheerlijk gezag, daartoe overgehaald door enkele invloedrijke Friezen. Opnieuw brak een onrustige

tijd aan, totdat Karel de Vijfde in 1524 uiteindelijk het pleit won. Het Bourgondisch bewind zou tot 1580 duren.

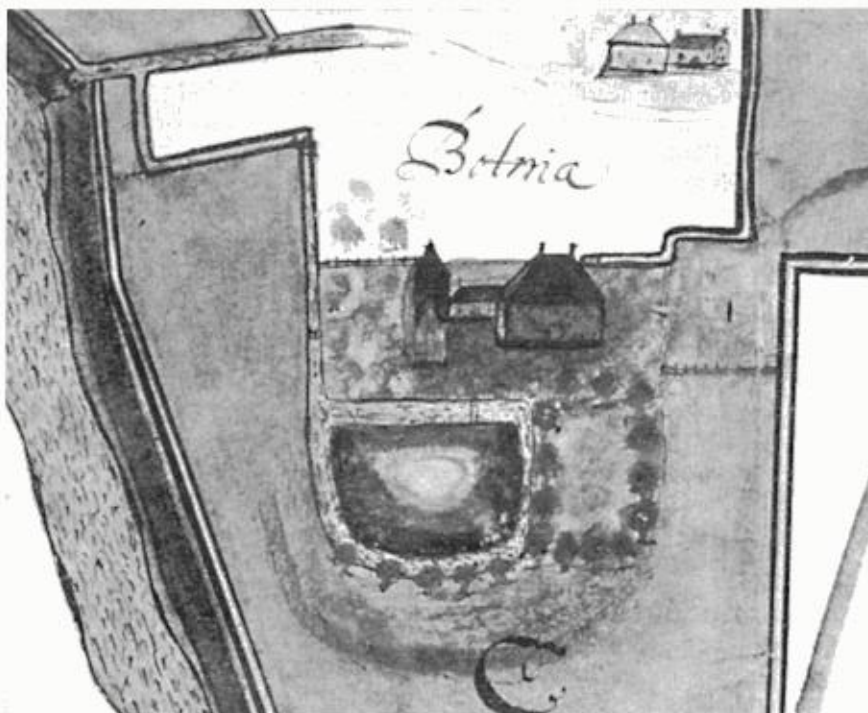
Stinswieren

Op papier waren de graven van Holland al sedert het midden van de twaalfde eeuw (mede) soeverein in Friesland. De effectieve machtsuitoefening van de Hollandse graven kalfde vanaf het midden van de dertiende eeuw gestaag af. De slag bij Stavoren/Warns in 1345 markeert een dieptepunt in de zeggenschap van de Hollandse heren over hun Friese gebied. Edelen (oorspronkelijk: grafelijke ambtenaren) en 'hereboeren' vulden het machtsvacuüm en deelden - vanaf de veertiende eeuw als hoofdelingen aangeduid - de lakens uit in het bestuur, dankzij onder meer hun rijkdom aan grondbezit. De macht van deze 'plattelandsaristocratie' steunde naast zijn grondbezit, op aan hem onderhorige pachters en op zijn stinsen. Die steenhuisen waren aanvankelijk eenvoudige bakstenen torens staande op een aarden heuvel, de zogeheten stinswier. Zo'n toren had een bijna vierkante plattegrond en was zes tot acht meter lang en breed. Van de meer dan 100 die er ooit waren bleef een zevental over, waarvan de stins is afgebroken en nog één stins (Schierstins), waarvan de heuvel is afgegraven. Het ontbreken van een effectief centraal gezag, onderlinge rivaliteit en een met beide samenhangende onveiligheid leidden tot een proliferatie van stinswieren. In Friesland bleven de eigenaren van de stinswieren geworteld in het boerenbedrijf. Fysiek gezien was de stinswier dan ook een onderdeel van een boerderij. Bij dreigend gevaar kon men zich met mondvoorraad, have en goed terugtrekken in de torens op de wieren. In oude Friese atlanten als die van Schotanus à Sterringa (1718) en Eekhoff (1859) vinden we nog tientallen stinswieren aangeduid.

Weerstandsmeting

Een van die stinswieren is aangegeven op het terrein dat in de late middeleeuwen aan Juw Dekema toebehoorde.

Langhuis met blokschuur naar een kaart uit 1661 van de zathe 'Deekema oock Heeringa genaemt' te Baard (ill: Fries Museum)

Hij bestond nog in de achttiende eeuw, maar werd nadien afgegraven, hoewel niet bekend is wanneer dat gebeurde. Op een tekening uit 1661, waarop de boerderij 'Deeckema oock Heeringa genaemt' staat afgebeeld, vinden we de omgrachte stinsheuvel terug. In historische bronnen wordt de stinswier ook vermeld. Dit brengt ons op de middeleeuwse geschiedenis van het huis. In 1433 wordt een zekere Sybrent to Bawert (Baard) vermeld, die vermoedelijk de vader was van Douwas Sibrenzoen. Diens stins in Baard werd kort voor 1491 eigendom van Goffe Roorda. In het laatstgenoemde jaar werd het huis van Juw Dekema, genaamd Heringahuis. Het geheel werd destijds als volgt omschreven: 'stins ende weer, ryngmwa, poerten, grofften, hoernleger, heem, hws, statte mey syn toebihoer mitta dae landen ende ranthen'.

Er waren dus goede aanwijzingen voor de aanwezigheid van restanten van een stinswier, vooral omdat deze - zoals uit het bovenstaande blijkt - in 1491 specifiek vermeld werd. Om uit te maken of van de stinswier nog essentiële delen over waren, werd in 1989 besloten tot een verkennend onderzoek. Die verkenning bestond uit een weerstandsmeting en een onderzoek met de spade. Het graafwerk zou worden afgestemd op de resultaten van de weerstandsmeting.

Zwaar muurwerk

Deze meting toonde een dubbele omgrachting, een dam en puinkegel aan. Binnen de omgrachting bevond zich een binnenterrein met daarin een waterput en afvalplek. De puinkegel concentreerde zich aan de noordzijde van het binnentalud van de binnen-gracht. Een dam, die zeer waarschijnlijk het restant van de poort is, werd aan de westzijde aangetroffen. Van het stinswierterrein leken nog structurele delen aanwezig te zijn. Om hierin duidelijkheid te brengen werd een aantal proefsleufjes met de spade gegraven op het binnenterrein. Afgezien van de grondopbouw leverden de meeste graafplekken nauwelijks nieuwe inzichten op.

De opgraving was praktisch afgerond, toen een van de meewerkende amateur-archeologen op zwaar muurwerk stuitte onder de puinmantel. De muur bleek, na geheel te zijn uitgegraven een fundament te zijn van ruim 17 meter lang en één meter breed. Haaks

op beide einden stond een korte muur van circa 3,80 meter lengte. De korte muren waren beide even breed en even lang en eindigden abrupt. Het geheel liep aan de onderzijde uit in voetingen en bleek opgebouwd uit kloostermoppen.

Interpretatie

Was deze muur het onderdeel van de stins? We kunnen er van uitgaan dat de stins op het binnenterrein van de gracht stond en geen contact had met het water. Het aangetroffen fundament was langs het binnenterrein in de gracht aangelegd. Op een hoger niveau sloot de grachtmuur aan op het steenhuis, waarvan de fundamenteën veel minder diep lagen. Tijdens de sloop van het steenhuis heeft men het nu nog twee meter diepe fundament van de grachtmuur niet geheel willen of kunnen uitruimen. Wanneer de grachtmuur een onderdeel is geweest van het steenhuis, dan is de vraag hoe dat huis er heeft uitgezien. We gaven hiervoor reeds aan dat stinsen op wierden (de aarden heuvels) wellicht acht meter lang zijn geweest. De grachtmuur heeft meer dan de dubbele lengte. Moeten we hieruit opmaken dat de stins op de wier plaats heeft gemaakt voor een langwerpig steenhuis? Had men echter destijds een dergelijke verbouwing uitgevoerd, dan was de wier niet blijven bestaan. Maar deze kunstmatige bult bestond nog toen het steenhuis al lang verdwenen was. Naar onze mening is de stins op de wier op de duur uitgebreid en verlengd met een huis van gelijke lengte, of met een vleugel waardoor een L-vormige plattegrond ontstond. In een nog later stadium werd een zijwaartse uitbreiding aangebracht die uit het water oprees.

Uitbreiding

We hebben geen aanwijzingen voor het tijdstip van aanleg van de stinswier. Ze zijn in het algemeen ontstaan in een periode die de late twaalfde eeuw tot en met de dertiende eeuw bestrijkt. De stinswier van het Dekematerrein zal van deze ouderdom zijn. Een enkele scherf van een Pingsdorfkruik, aardewerk uit de Rijnstreek, is op de plek van de stinswier gevonden. Deze scherf dateert uit de late twaalfde eeuw en houdt wellicht verband met het opwerpen van de stinsheuvel. Wanneer de stins op het binnenterrein is uitgebreid is onbekend. Deze uitbreiding moet echter in of vóór de vijftiende

De blootgelegde grachtmuur van de stins Dekema te Baard

eeuw zijn beslag hebben gekregen. Het metselwerk van de grachtmuur maakt namelijk een vijftiende eeuwse indruk en de uitbreidingsfase van de stinswier moet dus ouder zijn. Hoewel we van het steenhuiscomplex op het binnenterrein niets hebben terug gevonden, weten we dat de lange zijde van de hoofdvleugel of althans één van de hoofdvleugels minimaal ongeveer 17 meter lang was.

Als deze scenario's juist zijn, dan mogen we concluderen dat het Dekematerrein vanaf circa 1200 een goeie bewoning heeft gekend. De meest prominente bewoner was ongetwijfeld Juw Dekema. Wellicht was hij de bouwheer van de grachtvleugel.

Stortkokers

De troebelen van 1514 gingen niet aan het Dekematerrein voorbij. In dat jaar werd het Dekemahuis bezet door Gelderse soldaten. Het jaar daarop werd het huis door brand verwoest. Wat er nog van over was viel twee jaar later ten prooi aan rondtrekkende Saksische soldaten. Loden geweerkogels en een stuk lood waaruit kogels werden geknipt zijn mogelijke getuigen van het krijgsgeweld tijdens deze episode. In de jaren 1514-1517, toen het middeleeuwse gebouwencomplex op het

Dekematerrein ten onder ging, moesten de bruikbare onderdelen van de inboedel zijn meegenomen. Als afval beschouwde spullen, zoals een groot deel van het gebruiksaardewerk, werden gedumpt. De in de gracht staande uitbouw heeft waarschijnlijk als keukendienst gedaan. In het muurwerk waren een drietal kokers gemetseld, die als afvoer dienden. Allerlei afval kon hierlangs in de gracht worden gespoeld. Een grote hoeveelheid van het gebruiksaardewerk verdween in één van de stortkokers, waarin ook enig houtwerk en ander materiaal werd aangetroffen.

State en zathe

Na verloop van tijd werd de plek weer als bouwlocatie verkozen en verrees er een nieuwe bebouwing. Deze was van nauwelijks geringere allure dan het middeleeuwse steenhuis. De edele state die op het Dekematerrein verrees staat aangegeven op de kaart in de uit 1622 daterende kroniek van Pierius Winsemius. De bouwheer is onbekend. Volgens het stemkohier was Anna van

Espelbach in 1640 eigenaresse. In 1661 (zie afbeelding) werd de state en zathe Dekema of Heringa door Wilhelm baron Bronkhorst aan Isbrandt van Vierssen verkocht. In het rechterlijke archief van Baarderadeel werd het adels huis met toebehoor als volgt omschreven: 'seeckere state en zate lands gelegen in den dorpe Baerd, bij Sijbrant Jacobs als meijer bewoont en gebruijct, Decama ende oock Heringastate genaemt'. In datzelfde jaar moet de state echter zijn gesloopt. Op een kaart uit 1661 in het familiearchief van Van Sminia blijkt het Dekemahuis vervangen te zijn door een boerderij. Op de kaart van Baarderadeel van de hand van Bernardus Schotanus uit 1687 is van de state dan ook niets meer terug te vinden. De stinswier bleef echter behouden.

Waardevolle plek

Dankzij het onderzoek zijn delen van de gracht, de stinswier en het steenhuis terug gevonden. De fundering is weliswaar blootgelegd, maar niet uitge-

graven en bevindt zich dus nog in de bodem. Het opgravingswerk heeft duidelijk gemaakt dat het hier om een archeologisch waardevolle plek gaat. Hoe moeten we omgaan met de restanten van het Dekemahuis? Enkele jaren geleden werd het terrein gediëpeld, waarmee het reliëf van dit adels huisterrein voorgoed verloren ging. Niettemin achten wij het terrein nog waardevol genoeg voor plaatsing op de archeologische meldingskaart.

(de auteurs danken Barteld de Vries voor het bronnenonderzoek)

Literatuur

- Anderson, K. & E. Kramer, 'Onderzoek op het Dekematerrein te Baard (gemeente Littenseradiel, Friesland)' *Paleo-Aktueel* I, pp. 113-118
 Sipma, P., *Oudfriesche Oorkonden, deel I*, 's-Gravenhage, 1927
 Spahr van der Hoek, J.J., *Samenleven in Friesland*. Drachten, 1969
 Vries, O., *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese Vrijheid*. Leeuwarden, 1986

Boppeslach voor Fries Museum

Het Fries Museum mag zich binnenkort verheugen op een bijzondere en grote uitbreiding van haar collectie moderne kunst. Het kunstverzamelaars-echtpaar Helen Drenth en Tijmen Knecht uit Amsterdam schenkt zijn collectie Europese grafiek ter waarde van f 2 miljoen in bruikleen aan de provincie Fryslân. Het echtpaar schenkt bovendien f 1 miljoen voor een fonds voor de instandhouding en uitbreiding van de collectie.

De grafiekc collectie omvat 4052 werken van 1700 kunstenaars uit 16 Europese landen gedurende de periode 1945 tot heden. Hieronder bevindt zich werk van internationaal befaamde kunstenaars als Matisse, Picasso, Dali, Kokoschka, Christo, Lynn, Chadwick, Per Kirkeby, Enrico Baj, Daniel Spoerri en Muchel Seuphor. De heer en mevrouw Knecht-Drenth verzamelen sinds 1970 grafiek. Zij hebben daarbij speciaal gekozen voor Europese kunst om een soort tegenwicht te vormen tegen de tendens om steeds meer kunst uit Amerika te kopen.

Uniek museum

Het echtpaar geeft zijn collectie om

gezondheidsredenen uit handen. Op hun zoektocht naar een instelling die de collectie wilde bewaren en uitbouwen in de geest van de collectioneers viel de keus op het Fries Museum. De verzamelaars raakten zeer onder de indruk van het niveau van de collecties en van de ingrijpende vernieuwing en renovatie. Bovendien voldeed het Fries Museum aan de eis die aan de schenking verbonden was: voortgaan met de collectie op basis van de criteria van de schenkers. Het echtpaar wil beslist geen concentratie op enkele topfiguren. Het Museum beschikt bovendien over voldoende ruimte om de collectie onderdak te bieden. Met deze 'erfenis' is het Fries Museum het enige museum ter wereld waar de moderne

Europese grafiek in zijn volle breedte aanwezig is. Het Fries Museum is reeds in het bezit van 250 bladen van Friese kunstenaars en ruim 900 stukken Nederlandse grafiek. Die kunnen nu dankzij de bruikleenschenking in Europees perspectief geplaatst worden.

Expositie

Op 25 januari a.s. gaan de deuren van Fries Museum open voor de eerste grote expositie uit de collectie Knecht-Drenth. De tentoonstelling duurt tot 24 februari.

Nochris Jacob Kuyper's gemeente-atlas fan Fryslân

Jacob van der Vaart

Yn *Fryslân* (1996, nr. 2) ha wy in tal fragen opsmitten oangeande de edysjes dy't der mooglik útkommen binne fan de gemeente-kaarten fan Jacob Kuyper. Op it artikeltsje kamen fjouwer reaksjes.¹ Mei de ynformaasje dy't dêr út fuort kaam, oanfolle mei ynformaasje fan de hear De Rijke út Oranjewâld oer by him bekende atlas-edysjes, levert dat ús no al wer moai wat gegevens op om de doe stelde fragen fierder te beantwurdzjen.

Earste edysje fan 1867

Útjouwer Suringar hat de edysjes fan de atlassen net datearre. It jier fan útjefte kin dus allinnich mar ôflaat wurde út de jiertallen op de ôfsûnderlike gemeentekaarten dy't der yn sitte. No liket dat makliker as it is, omdat der fan elke gemeentekaart ek wer ûnderskate edysjes binne, al of net mei in jiertal der op. It is frijwat wis dat de earste atlas yn 1867 ferskynd is. Yn it earder skreaune stik haw ik wiisd op in probleem oangeande it yn dy atlas opnommen kaartsje fan de stêd Ljouwert, dêr't gjin jiertal op stiet, mar dat de situaasje yn 1870 oanjout. Dat soe betsjutte dat de earste atlas net fan 1867 wêze kin. Foar dat probleem hawwe wy no in beredenearre oplossing fûn. Kuyper hat nei alle gedachten de plannen ûnder eagen hân dy't der yn 1865 wiene oangeande it fergraven fan it Sûderbolwurk en it rjochtliken fan de stêdsgrêft op dat plak en it

plan foar de noch te bouwen spaarbank by de feemerk en dat allegear al fêst op de kaart ôfbylde. Hy hie dêrmei in stedsplattegrûn dy't foarearst by de tiid wie. Omdat op it momint dat dat kaartsje ferskynde de tastân yn wurklikheid noch net sa wie, hat er, tink ik, it jiertal mar weilitten. De net datearre stedsplattegrûn fan Ljouwert jout dus de situaasje fan 1870 wer, mar is tusken 1865 en 1867 makke.

Losse kaarten

Yn it eardere artikel is der ek op wiisd dat der losse kaartsjes fan Kuyper yn omloop binne. Myn ynformanten diene my te witten dat yn harren atlas in papierke plakt is, dêr't útjouwer Suringar it folgjende op meidielt:

'Ten einde de bruikbaarheid van dezen atlas te verhoogen zal zooveel noodig jaarlijks een *Vernieuwings-aflevering* worden uitgegeven, waarin worden opgenomen alle kaartjes die her-

drukt zijn wegens vernieuwde grensregeling, aanleg van spoor- of kunstwegen, inpolderingen en dergelijke veranderingen. De *Vernieuwings-aflevering* zal à 7 cents per kaartje worden verkrijgbaar gesteld voor de bezitters van den atlas, die zich daartoe tijdig hebben aan-

gemeld bij hun gewonen boekverkoop-er of bij den uitgever. Hugo Suringar.'

Hoefolle edysjes fan de atlas?

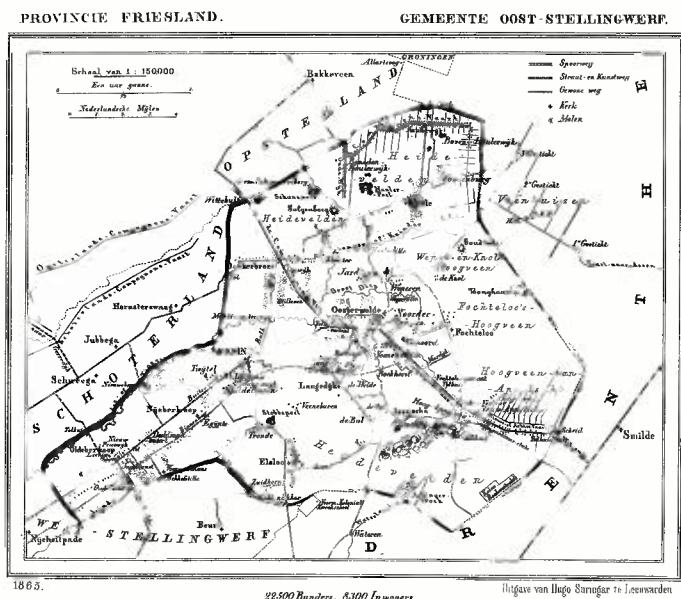
De atlas mei de gemeentekaarten fan Fryslân wie blykber wol in treffer. Ik lied dat ôf út it feit dat der, sa't it no liket, al gau in twadde edysje útkaam, mooglik letter yn it jier 1867 of begjin 1868. Dy ferûnderstelling is basearre op it feit dat op guon gemeentekaartsjes it jiertal oanpast is. Yn de twa desinnia dêrnei soene der noch mear edysjes fan de Kuyper-atlas ferskine. Frij wis binne wy der fan dat der in atlas-edysje is fan 1876, ien fan 1879 en ien fan 1889. Op dit stuit wurdt der noch fierder ûndersyk dien troch De Rijke en ûnderskreaune, om te besjen of't der ek útjeften fan om 1872 en om 1883 binne. Dat soe betsjutte dat der op syn minst wol fiif edysjes fan de Fryske atlas fan Jacob Kuyper binne. Dat is mear as yn it grutte standertwurk fan Koeman oer alle yn Nederlân ferskynde atlassen, *Atlantes Neerlandici*, neamd wurdt.

Neier ûndersyk

Yn guon útjeften fan de atlas sitte frijwat kaart-edysjes sûnder jiertal. By neier besjen fan it kaartbyld soe men tinke dat de útjouwer yn guon gefallen it jiertal fan in âldere edysje fan de printplaat poetst hat. Nei it sekeur ferlykjen fan de kaarten sille wy dêr mear oer sizze kinne.

Hoefolle kaarten der fan elke gemeente besteane dêr't wol in jiertal op stiet, falt op dit stuit ek noch net sekuer te sizzen. It is ûnderwilens wol dúdlik dat der gâns fariaasje is. Mei help fan De Rijke is in foarriedige list fan kaart-edysjes makke. Neidat der in oersjoch is fan alle jiergongen sil as folgjende stap in ferliking fan de kaartbylden makke wurde. It dœl is om op grûn dêrfan in kartobibliografy fan de Fryske gemeentekaarten fan Jacob Kuyper te meitsjen.

1. Reaksjes kamen fan De Graaff út Snits, Grypstra út Huzum, De Vries út It Hearrenfean en D. de Vries fan it Ryksargyf Fryslân.

Anderhalve eeuw in het graan

Het wel en wee van een Leeuwarder bedrijf

Rolf van der Woude

Het is een gedistingeerd werk geworden, het boek waarmee de firma Koopmans haar 150-jarig jubileum vierde. Het heeft een fraaie, rustige opmaak, die tot lezen uitnodigt en de lezer niet afleidt met kakelbonte fotocollage's, zoals de laatste tijd vaak het geval is bij dergelijke uitgaven. In het boek zijn voorts drie fraaie kleurkaternen verwerkt: één over kunst en Koopmans B.V., één over allerlei recepten die de firma meegaf aan de consument en één over allerhande actiemateriaal en - niet te vergeten - twee leeslinten: één in goud- en één in zilverkleur.

Rustige chronologische verteltrant

De auteur, drs Ria Efdée, geeft in de inleiding aan dat doel is 'de historie van het bedrijf vast te leggen voor het nageslacht, niets meer en niets minder'. Familie, aandeelhouders, medewerkers en oud-medewerkers zijn de beoogde doelgroep. Het boek heeft daarbij ook nog een zeker pedagogisch motief: 'nieuwe generaties [kunnen] lezen dat meevallers en tegenslagen van alle tijden zijn, dat er van de heersende situatie het beste gemaakt moet worden en kan worden, dat op elke weg successen liggen' (p.10). Bij de beoordeling van dit boek moet er uiteraard rekening mee worden gehouden dat het vooral voor intern gebruik is. De methode die de auteur gebruikt is een vrij strikt volgehouden chronologische beschrijving. Alleen het laatste hoofdstuk is thematisch en geeft een overzicht van de medewerkers van het bedrijf. Efdée gebruikt een rustige onopgesmukte verteltrant, die nergens overheerst.

Gestage groei

Het verhaal komt kort gezegd hierop neer. De doopsgezinde Uilke Klazes Koopmans, werkzaam in de bakkerij van zijn overleden vader, neemt in 1846 het besluit in zijn woonplaats Holwerd voor zichzelf te beginnen. Hij start een boekweitgrutterij. Ondanks dat in het begin het economisch tij tegen zit - De Zwarte Jaren wordt de periode 1845 tot 1850 genoemd - weet hij zich te handhaven en waagt hij in 1876 de sprong naar Leeuwarden. Daar koopt Uilke een stoomgrutterij aan het Vliet. Ook in Leeuwarden zit het economisch gezien niet mee, want

in dat jaar begint de agrarische depressie, die eerst op het eind van de eeuw in Friesland geheel is uitgewoed. Het is vooral aan zoon Jan te danken, dat de fabriek staande blijft en zich door produktvernieuwing, assortimentverbreding en uitbreiding van het afzetgebied weet uit te breiden. Noch de Eerste Wereldoorlog noch de crisistijd kunnen de groei frustreren. In 1939 kan zelfs de grote Leeuwarder concurrent *meelfabriek Fortuna* worden overgenomen. Na de Tweede Wereldoorlog wordt op dit spoor verdergegaan. De *meelfabriek N.V. Benes* te Hoogezand wordt binnen de firma opgenomen en zo is het begin van concernvorming te zien. Deze politiek wordt voortgezet, maar Leeuwarden blijft de hoofdzetel van het bedrijf. Wel gaat de directie zich weer concentreren op de 'corebusiness'; de veevoederpoot wordt afgestoten en men richt zich op consumentenprodukten, een nog altijd lucratieve bezigheid. Het verhaal heeft alles in zich van een succesverhaal en het valt de auteur te prijzen dat hierop geen nadruk wordt gelegd.

De beschrijvingen leveren af en toe hele treffende inkijkjes op. De laatste rit van voorman Torensma als in 1927 paard en wagen verleden tijd worden (p.105), Th. van Welderen baron Rengers die, als een havermoutfabriek is overgenomen, belooft het bord pap weer op het menu te zetten, waarvan het al enige tijd verdwenen was (p.136) of mevrouw Anna Koopmans-Gorter, de weduwe van Jan, die haar (stief)zonen voortdurend op de hoogte houdt van haar bak- en kookexperimenten met Koopmansprodukten, ze verschaffen het nodige leesplezier.

Summiere uitleg

Anderzijds, de tekst lokt wel uit tot enig commentaar. Het boek veronderstelt nogal wat kennis van het productieproces en de maaltechnieken. Nu is het boek voor meer ingewijden bedoeld maar wat moeten ook zij met de uitleg van de 'Humphreys maalmethode' rond 1910. 'Daarbij worden tarwe en rogge droog geschroot, maar ongeveer bij de derde schroot, en vervolgens bij elke vermalings, wordt water in gasvorm in het meelprodukt geblazen. Zo wint men in de eerste plaats gewicht en verkrijgt men meer eerste soort meel. Tevens kunnen de laatste griezen beter worden uitgemalen doordat de vezels taaiër worden' (p.69). Water in gasvorm? Is dit stoom, waterdamp of is hier iets bijzonders aan de hand? Het lijkt mij dat men wel heel dicht bij het productieproces moet staan om hier iets van te snappen. Zo zijn er wel meer meel- en handelstechnische beschrijvingen die naar ik meen wel wat meer uitleg behoeven.

Onopgemerkte relaties

Er zijn nog een paar aspecten die een begrijpen voor een nieuwe generatie in de weg kunnen staan. Het verhaal is sterk op het bedrijf zelf gericht. Tot circa 1950 wordt hoofdzakelijk vanuit het perspectief van de directie verteld, na die jaren staan de produkten meer centraal. Maar de economisch-sociale, culturele en ruimtelijke context waarin het bedrijf zich moet waarmaken is geen structurerend element van het betoog. Het is nauwelijks decor, laat staan medespeler. Enkele voorbeelden kunnen dit duidelijk maken. Uilke Klazes Koopmans was oprecht doopsgezind. In hoeverre is dit bepalend geweest voor zijn levensloop? Hein Blok Wybrandi, van wie de grutterij werd gekocht was ook doopsgezind en lid van een invloedrijke groep doopsgezinde Leeuwarder handelaren en fabrikanten waartoe families als Tigler Wybrandi, Zeper en Gorter behoorden. De vraag dringt zich op of de tweede vrouw van Jan Koopmans, Anna Gorter, een telg van de laatstege-

noemde familie was. Dergelijke relaties worden echter door de auteur niet opgemerkt noch verwerkt.

Dominerende figuur

Jammer is ook dat de figuur van Jan Koopmans niet verder wordt uitgewerkt. Deze energieke en getalenteerde man was grotendeels verantwoordelijk voor het in standhouden van het bedrijf in een moeilijke fase van zijn bestaan. Ook na zijn terugtrekken uit de directie in 1920 en zijn vestiging in Bussum, bleef hij zich tot zijn dood in 1931 uitgebreid met het bedrijf en het beleid van zijn zonen en opvolgers bemoeien. Was hij echt zo'n dominerende figuur, hoe werd dit door zijn zonen opgevat? We worden het niet gewaar. Maar Jan Koopmans was meer dan alleen meelfabrikant. Zijn lidmaatschap van de gemeenteraad wordt even genoemd, meer niet. Toch toonde hij zich in deze functie, die hij van 1907 tot 1919 bekleedde, een prominent vertegenwoordiger van het conservatief liberalisme en stond hij scherp tegenover de opkomende SDAP. Heeft dit zijn houding tegenover zijn werknemers beïnvloed? Helaas wordt deze periode in het hoofdstuk *Medewerkers* overgeslagen.

Leeuwarden geen stapelplaats

Ook bij de overgang van Holwerd naar Leeuwarden blijven vragen. Zo wordt wel ingegaan op de comparatieve voordelen die Leeuwarden heeft boven Holwerd, maar daarna verdwijnt Leeuwarden als mede bepalende factor vrijwel uit het gezicht. De uitblijvende industrialisatie in de negentiende eeuw, de crisistijd, de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en de zwakke sociaal-economische structuur van de stad na deze periode worden hoogstens genoemd, maar de relatie tot en de inwerking op het bedrijf worden niet duidelijk gemaakt. Soms wordt ook een verkeerd beeld van de economische ontwikkeling geschetst. Zo wordt beweerd dat Leeuwarden in de tweede helft van de negentiende eeuw zich ontwikkelde als stapelplaats (p.40). Het tegendeel was echter het geval. Betere infrastructurele en communicatieve verbindingen maakten een stapelplaats onnodig, steeds meer voltrokken handelsbetrekkingen zich rechtstreeks. Al eerder (p.29) werd vermeld dat maar 2% van de meelin-dustrie door stoomkracht wordt aangedreven, maar niet wordt aangegeven dat dit kleine aantal op stoom werken-

Omstreeks 1950 was de vestiging van Koopmans aan het Nieuwe Kanaal uitgegroeid tot een beeldvullend complex

de bedrijven wel 20% van de productie voor haar rekening nam. Tevens geeft andere literatuur dat 10% van de meelfabrieken door stoom werden aangedreven. (zie: *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, deel 1, p.100.)

Vele citaten

Op andere plaatsen roept de auteur vragen op die niet beantwoord worden. In een betoog over de vervoersproblematiek wordt terloops genoemd dat naar Denemarken wordt geëxporteerd (p.108) en later worden ook Finland en Engeland genoemd als afzetgebieden (p.129). Hoe de afzet in binnen- en buitenland zich evenwel ontwikkelt, ben ik niet gewaar geworden. De omzet wordt getoond in een tweetal grafieken (p.100 en p.149) die echter in het betoog geen rol spelen noch verklaard worden. En zo zijn er wel meer losse eindjes aan te wijzen. Een conclusie die zich na lezing opdringt is dat de auteur naar mijn mening niet genoeg afstand heeft genomen van het bronnenmateriaal. Dat blijkt onder meer uit de vele en lange citaten. Daardoor wordt het verhaal erg diffuus en zijn geschetste ontwikkelingen vaak niet in een verband te plaatsten. Dat wordt nog versterkt doordat geen analyserend en vergelijkend perspectief geboden wordt. Niet dat ik pleit voor een conceptueel en theoretisch zwaar beladen betoog in een dergelijk werk, integendeel. Juist het schrijven vanuit een bepaalde invalshoek of thematiek kan de lezer helpen zich een beeld te vormen, zonder gehinderd te worden door een veelheid aan details of onduidelijke verhaallijnen.

Familiebedrijven

In 1992 verscheen een themanummer van *It Beaken* onder de titel 'Twee eeuwen ondernemende Friezen', naar aanleiding van een congres dat daarvoor was gehouden. In een tweetal artikelen wordt ruim aandacht besteed aan het familiebedrijf. Geen wonder, omdat het Friese bedrijfsleven lange tijd door deze organisatievorm werd

bepaald. In het artikel 'Het familiebedrijf als speciaal aandachtsveld' binnen de bedrijfsgeschiedenis schetst K.E. Sluyterman een raamwerk waarin het functioneren van een familiebedrijf geanalyseerd kan worden aan onderwerpen als continuïteit in de leiding, kapitaalvoorziening en behoudzucht of aanpassing. Juist dit laatste element lijkt een essentiële factor in het al of niet voortbestaan en groei van een familiebedrijf te zijn. Waarom de geschiedenis van Koopmans niet in dergelijk licht geplaatst? Dat ook een heel andere invalshoek verrassende resultaten kan opleveren toont H. Nicolai aan in zijn artikel 'Het functioneren van een familie-economie: de Kingma's in Makkum, 1750 tot ca. 1919'. Hij schetst het familiebedrijf als een figuratie, waarin de leden een positie innamen en hun plaats dienden te bepalen en komt hierbij tot verrassende observaties.

Fraai en middelmatig

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat doel van het 'Koopmansboek' is, een dergelijk perspectief juist niet te geven maar een historie 'sec' te presenteren. Mijn antwoord is dat elk goed en leesbaar geschiedverhaal een rode draad heeft. Die mag best voor een deel impliciet worden gehouden, maar biedt de lezer wel een houvast. Visie en verhaal gaan niet alleen goed samen, maar kunnen niet zonder elkaar. *Molen naar de wind gezet* steekt door de gekozen aanpak niet boven de middelmaat van gelegenheidspublicaties uit en kan daardoor minder bijdragen aan de geschiedenis van Friese en de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis dan wellicht mogelijk was geweest. Maar het blijft wel een bijzonder fraai -uitgegeven- boek.

Efdée R., **Molen naar de wind gezet: honderdvijftig jaar Koopmans Koninklijke Meelfabrieken B.V., 1846-1996**, Leeuwarden 1996

Historische verenigingen in Friesland

Werkgroep Archeologie Streekmuseum Tytsjerksteradiel

Evert Kramer

Het Streekmuseum Tytsjerksteradiel in Burgum houdt zich naast vaste en wisselende exposities bezig met het verrichten van streekonderzoek, het organiseren van lezingen en het verzorgen van publicaties. Tot de onderwerpen behoort ook de archeologie van de gemeente, waarover tot het einde van de jaren tachtig slechts weinig bekend was. Hiervoor is een speciale werkgroep opgericht, de Werkgroep Archeologie Streekmuseum (WAS). In 'Opgravingen in Tytsjerksteradiel' van de hand van Klaas Henstra en Alexander Jager doet de WAS verslag van recente archeologische onderzoeken in die gemeente.

Afgezien van de grote steentijdopgraving door Ray R. Newell bij het Bergumermeer in de jaren zeventig en enig kleinschalig noodonderzoek vormde de oudheidkundige kaart van Tytsjerksteradiel tot voor kort een grote witte vlek. Bij het onderzoek van Newell werd vier jaar lang door binnen- en buitenlandse studenten onderzoek gedaan naar een groot kampement uit het late Mesolithicum (Midden-Steentijd). 'Opgravingen in Tytsjerksteradiel' geeft een uitgebreid verslag van het archeologisch onderzoek in de jaren 1989-1996 in de gemeente. Toevallige omstandigheden, waaronder de acute bedreiging van enkele terreinen, maakte dat de onderzoeken zich beperkten tot de periode 1100-1500.

Het boekwerk begint met hoofdstukken over de onderzoeksgeschiedenis van de

gemeente Tytsjerksteradiel en het ontstaan van het landschap. Beide vormen een inleiding op een reeks onderzoeken die vanaf 1989 op diverse laat-middeleeuwse locaties plaatsvonden. Ze worden in afzonderlijke hoofdstukken behandeld. Het gaat ondermeer om drie uitgebreide beschrijvingen van grotere opgravingen, onder andere in Sumar (twaalfde eeuwse boerderijplattegronden in het wegcunet van de rondweg) en Eastermar (funderingsresten poortgebouw Haersma State). Daarnaast verrichtte de WAS talloze inspecties van resten van het voormalige Berchklooster op verschillende locaties en vooral naar aanleiding van de uitbreiding van de begraafplaats bij de Kruiskerk. Het rapport bevat voorts verslagen van beperktere onderzoeken in Sigerswâld, Burgum (3 x), Garyp, Sumar en Rytsjerk.

Zonder de enthousiaste inzet van de ruim twintig leden van de WAS zou een en ander niet gerealiseerd zijn. De initiatieven van de werkgroep in Tytsjerksteradiel zijn hopelijk een voorbeeld voor gemeenten elders in Friesland. Slechts in Weststellingwerf en Littenseradiel is men op vergelijkbare wijze bezig met het verleden. In het Tsiispakhûs te Wommels worden de resultaten jaarlijks in tijdelijke exposities getoond; dit jaar naar aanleiding van de opgravingen in de terpzool van Stapert bij Wommels.

Een binnenkort aan te stellen provinciaal archeoloog mag zich straks in de handen wrijven van voldoening als archeologische verkenningen, kleinschalig noodonderzoek, registratie, publicatie en presentatie in heel Friesland op een dergelijke zorgvuldige wijze worden uitgevoerd als in Tytsjerksteradiel. In Burgum hebben ze de schoorvoetend in gang gezette delegering van archeologische taken van rijk naar provincie en gemeenten eind jaren tachtig goed aangevoeld. Ook in Nederland vindt de in de ons omringende landen (Duitsland, Engeland, Denemarken) als vanzelfsprekend ervaren betrokkenheid bij de eigen streekgeschiedenis - waarop aldaar de gehele organisatie van de archeologische monumentenzorg stoelt - gelukkig steeds meer weerklank.

In het streekmuseum in Burgum is een tijdelijke expositie opgezet rond de hier vermelde opgravingen. We vinden er een fraaie reconstructie van de gaafste boerderijplattegrond te Sumar, naast vele vondsten. Daaronder een schitterend, onooft tinnen soldaatje tussen al het negentiende eeuwse glaswerk uit Sminiastate te Aldtsjerk. Het streekmuseum Tytsjerksteradiel is gevestigd aan de Menno van Coehoornweg 9, te Burgum (tel. 0511-465544) en des dinsdags tot en met vrijdags geopend van 14.00 - 17.00 uur, vrijdagsavonds van 19.00-22.00 uur en zaterdags van 9.00-17.00 uur.

Dit zilveren zegelstempel uit de veertiende eeuw met het rand-schrift S. Fratrís Allardi De Dockum werd in 1995 bij Hurdegaryp aangetroffen (uit: Opgravingen in Tytsjerksteradiel)

NIEUWS van het FRIES GENOOTSCHAP

Excursie naar België

De twee-jaarlijkse grote excursie voert in 1997 van 2 tot en met 7 juni door België en mijdt daarbij zoveel mogelijk de grote steden. De reis gaat van west naar oost, voornamelijk door het aan archeologische, historisch-cultureel-religieuze en landschappelijke bijzonderheden zo rijke zuidelijk deel van dit roemruchte land, dat zoveel raakpunten heeft met onze Nederlandse geschiedenis.

Twee mooie hotels zullen als uitvalsbases dienen. Evenals tijdens de excursie in 1995 zal ook nu een gevarieerd programma worden aangeboden en wordt naar een civiele prijs gestreefd. Omdat het echter noodzakelijk is zo snel mogelijk de nodige reserveringen te boeken, wordt belangstellenden verzocht zich nu reeds schriftelijk vóór 15 januari 1997 aan te melden. U krijgt dan in maart nader bericht.

Uw aanmelding kunt u zenden aan:
De Tolve 64, 9084 BE Goutum.

De excursiecommissie hoopt dat deze oproep even succesvol zal zijn als in de voorgaande jaren.

J.H. Duursma en G. Elzinga.

Lezingen

Donderdag 6 maart 1997 20.00 uur - Fries Museum, Turfmarkt 11, Leeuwarden

Lezing over *Fries zilver* door de heer H.P. ter Avest (conservator museum Het Hannemahuis, Harlingen) (i.s.m. Fries Museum)

Zaterdag 15 maart 1997 13.00 - 17.00 uur - i.s.m. Fries Museum organiseert het Fries Genootschap de studiemiddag: *Aspecten van de geschiedenis van het Eysingahuis*. Een aantal sprekers zal in voordrachten (van maximaal 30 minuten) ingaan op de interieur- en bewonersgeschiedenis van dit daags tevoren officieel geopende deel van het Fries Museum. Na de voordrachten volgen rondleidingen met een gids. In ver-

band met de te verwachten belangstelling is het raadzaam zich zo spoedig mogelijk schriftelijk op te geven bij drs S. Bak en drs I. Dragt, p/a Fries Museum, Postbus 1239, 8900 CE Leeuwarden. Kosten voor deze studiemiddag (incl. koffie/thee en borrel) bedragen f. 15,-. Nadere informatie: drs S. Bak, Fries Museum, 058-2123001.

Dinsdag 18 maart 1997 20.00 uur - Waalse Kerk, Grote Kerkstraat 34, Leeuwarden
Lezing over *Willem Lodewijk* (1560-1620) door dr F. Postma (Instituut voor Geschiedenis, R.U. Groningen) (i.s.m. Nassau Festival Friesland)

Maandag 14 april 1997 20.00 uur - Waalse Kerk, Grote Kerkstraat 34, Leeuwarden
Lezing over de *Friese steden en de stadhouder* door drs H. Spanninga (i.s.m. Nassau Festival Friesland)

Vrijdag 23 mei 1997 20.00 uur - Waalse Kerk, Grote Kerkstraat 34, Leeuwarden
Lezing over *Friese contra Hollandse stadhouders in de zeventiende eeuw* door prof. dr S. Groenveld (Instituut voor Geschiedenis, R.U. Leiden) (i.s.m. Nassau Festival Friesland)

Contributie 1997

Zoals gebruikelijk in december treft u bij deze aflevering van *Fryslân* een acceptgirobiljet aan ter betaling van de contributie over het komende jaar. De minimum contributie bedraagt onveranderd f35,- voor particulieren en f100,- voor bedrijven en instellingen. De penningmeester verzoekt u dringend gebruik te maken van de acceptgiro, dat vergemakkelijkt de administratieve afhandeling ten zeerste. Verder treft u uw lidmaatschapkaart aan, die u in 1997 gratis toegang geeft tot de musea in beheer bij de stichting Het Fries Museum, alsmede een voucher t.b.v. de aanschaf van een museumjaarkaart met korting.

Herdruk van het eerste nummer van Fryslân

Voor veel nieuwe leden van het Genootschap is het een teleurstelling dat het eerste nummer van het blad Fryslân niet meer verkrijgbaar is. Het bestuur heeft daarom besloten tot herdruk van dit nummer, zodat men de reeks kan completeren. Het blad kunt u bestellen door f 10,- over te maken op Postbankrekening 813600 van het Fries Genootschap, waarna u het toegezonden krijgt.

AGENDA

Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers
Turfmarkt 11, Leeuwarden
Postbus 1239
8900 CE LEEUWARDEN
058-2139185

ALDEBOARN
Aldheidskeamer "Uldrik Bottema"
Waegstege 1
Open: za en zo 14-17

t/m maart 1997
Wisselende exposities van leerlingen van de
"Blauwe Stoep" Leeuwarden
Vouwblad

AMELAND
Natuurcentrum Ameland, Strandweg 38
Open: ma t/m vr 10-12 en 13-17
za, zo en feestdagen 13-17

t/m december
Werken van Ad Cameron

Sorgdrager museum, Herenweg 1
Open: ma t/m vr 10-12 en 13-17
za, zo en feestdagen 13.30-17

tot 31 december
Menno Simons 500 jaar. Vermommingen op
Ameland
Cat. ± 25 pag., f 8,75

ANJUM
Anjumer Molen "De Eendracht",
Mounebourren 18
Open: ma 13-17, di t/m za 10-17 het gehele
jaar

Zes zolders kijkgenot
- Expositie van molenmodellen en mole-
naarsgereedschap, een unieke schelpencol-
lectie en diverse gebruiksvoorwerpen van
boeren
Cat. 12 pag., ill., f 5,00
Vouwblad

BURGUM
Streekmuseum Tytsjerksteradiel, Menno
van Coehoornweg 9
Open: di t/m za 14-17

t/m 8 maart 1997
Opgravingen in Tytsjerksteradiel
- Overzichtstentoonstelling van het archeo-
logisch onderzoek sinds 1989

t/m 5 april 1997
Ijs en weder dienende
- De geschiedenis van het schaatsen en
diverse ijsverenigingen in Friesland.
Vouwblad

DOKKUM
Streekmuseum het Admiraliteitshuis,
Diepswal 27
Open: di t/m za 14-17

t/m 5 januari 1997
Kerststallen en Kerstengeltjes

14 januari t/m 5 april 1997
Poppenhuizen, prenten en poëzie-albumplaatjes

22 maart
Poppentaxatie en poppendokter
De heer I. Dragt (museum Het
Admiraliteitshuis) wil graag in contact
komen met bezitters van Dokkumer en
Kollumer zilver in verband met een exposi-
tie in het Admiraliteitshuis.

**Natuurmuseum Dokkum, Kleine
Oosterstraat 12**
Open: ma t/m vr 10-12 en 13-17

t/m 15 juni 1997
Met Ad Cameron op het wad
- Aquarellen en tekeningen van Ad
Cameron. Deze tentoonstelling kan gezien
worden als een unieke combinatie van
kunst en natuur. De expositieruimte van
het museum wordt omgetoverd in een stuk
Waddengebied, waarin de werken van de
beroemde illustrator op plastische wijze
worden geëxposeerd. Voor de kinderen is
er educatief materiaal over het wad aanwe-
zig waarmee zij goed uit de voeten kunnen.
Vouwblad

WO IST UNTEN?
WO IST OBEN?

DRACHTEN
Museum Smallerland, Museumplein 2
Open: di t/m za 11-17 en zo 13-17

t/m 26 januari 1997
Wo ist oben, wo ist unten?
- Tentoonstelling van grafiek van Hans Arp
(1886-1966) uit de collectie van Stiftung
Hans Arp und Sophie Taeuber-Arp e.v.
Bahnhof Rolandseck.
Cat., 6 pag. f 2,50

t/m 26 januari 1997
Van het buitenst vallaat tot aan de Dam
- De Drachtster vaart in vroeger jaren.

15 februari t/m 13 april 1997
- Ids Wiersma, portretten, figuristudies

FRANEKER
Museum 't Coopmanshûs, Voorstraat 49-51
Open: di t/m za 10-17, Kerst- en nieuw-
jaarsdag gesloten

t/m 18 januari 1997
"Pas op! Bruikbaar!"
- Educatieve tentoonstelling i.s.m.
Keunstwurk over het grensgebied tussen
vormgeving en sculptures.
Cat.

25 januari t/m 8 maart 1997
Pieter Bijwaard & Harald Vlugt
- TGV-project
Cat.

Eisinga Planetarium, Eise Eisingastraat 3
Open: di t/m za 10-12.30 13.30-17

t/m 10 januari 1997
De ster van Bethlehem

- De onderzoeksgeschiedenis van dit bijzon-
dere hemellichaam
Vouwblad
GORREDYK
Streekmuseum Opsterlân, Hoofdstraat 59
Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

t/m 22 februari 1997
Weerhuisjes en barometers van Johannes Sliep
(Dokkum)
- Tentoonstelling over het weer, de weers-
voorspelling en wecramateurs

t/m 22 februari 1997
Schilderijen van Joop Kramer
- Overzichtstentoonstelling van 70 jaar werk
van deze kunstenaar. Te zien zijn o.m. aqua-
rellen van monumenten in Gorredyk-
Beetsterzwaag.

GROU
De Trije Gritenijen, Stationsweg 1
Open:
21 dec t/m 4 jan 1997 di t/m za 13-17
1e Kerstdag en Nieuwjaarsdag gesloten

t/m 4 januari 1997
Aquarellen
- Opvallende expositie van werken van
Fokje de Jong-Peenstra, Jopie de Jong-
Hettinga en Joke van Dam-Lankhuijzen
Vouwblad

JOURE
Museum Joure, Geelgietersstraat 1-11
Open: ma t/m vr 10-17, zo 14-17

t/m 20 januari 1997
Amateurskunst in Skarsterlân
- Diverse technieken

22 januari t/m 2 maart 1997
"Pas op! Bruikbaar!"
- Educatieve tentoonstelling van
Keunstwurk

LEEUWARDEN
Fries Museum, Turfmarkt 11
Open:
ma t/m za 11-18, zon- en feestdagen 13-17
25 december en 1 januari gesloten

t/m 31 december
Verborgen voorstelling
- Restauratie van een portret door Adriaan
van Cronenburgh uit 1590
Vouwblad

25 januari t/m 24 februari
Grote expositie uit de collectie Knecht-Drenth.
Voor meer informatie zie elders dit num-
mer.

t/m 23 februari
't Schiet
- Collectie handvuurwapens van het
Verzetsmuseum

Permanente expositie
- Mata Hari in beeld gebracht door Tilly Buy en
Gerard Groenewoud
Er verschijnt een boekje, getiteld 'Mata
Hari', ca. f. 20,-.

Fries Natuurmuseum, Schoenmakersperk 2
Open:
di t/m za 10-17, zon- en feestdagen 13-17
1e Kerstdag gesloten, Nieuwjaarsdag gesloten

24 december t/m 3 januari 1997
Kerstvakantie-activiteiten voor kinderen

t/m 2 maart 1997
Naar de haaien
- Een tentoonstelling over haaien. De vraag of haaien werkelijk bloeddorstige, angstaanjagende wezens zijn komt hierin uitgebreid aan de orde.

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD), Grutte Tsjerkestrjitte 212
Open: mo o/m fr 9-12.30 13.30-17

23 desimber o/m 28 febrewaris 1997
'Ha, dy Rients'
- Utstalling oer Rients Gratama
Vouwblad OP Z'N FRIES

LEMMER
Lemster-Fiifgea, Nieuwburen 1
Open: ma t/m vr 9.30-16

Geen tentoonstellingen tot maart 1997

MODDERGAT
't Fiskerhúske, Fiskerspaad 4-8a
Open: ma t/m za 10-17

1 maart t/m 24 mei 1997
Magische objecten van Nanda Knotters
- Voorwerpen gevonden op het wad, gebruikt voor haar kunstobjecten.

SLOTEN
Museum 't Stedhús Sleat, Heerenwal 48
Open: di t/m vr 10-12 en 14-17, za en zo 14-17

t/m maart 1997
Waaiers van Lauronce

SNEEK
Fries Scheepvaart Museum, Kleinzand 14
Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17
1e Kerstdag en Nieuwjaarsdag gesloten

t/m 31 maart 1997
Werkstukken van Friese modelbouwers
- Scheepsmodellen

Contactavonden

14 december
Open dag
- Om 9.30 uur wordt de tentoonstelling 'werkstukken van Friese modelbouwers' geopend. Tevens antiekkeuring, demonstra-

ties en oude handwerktechnieken

20 januari 1997
Dr. F. Verhage
- Herinneringen aan scheepsbouwer lege Blom te Hindeloopen.

26 februari 1997
De heer J. Hobma
- Varende monumenten in Wymbritseradiel

24 maart 1997
Gereedschappen uit de museumcollectie
- Medewerkers van het museum geven toelichting en verzorgen demonstraties

SURHUISTERVEEN
Munt en Penningkabinet Spaar en Voorschotbank, Jan Binneslaan 9a
Open: di t/m vr 14-17

t/m 14 februari 1997
Ids Wiersma tekent 's Rijks Munt
- Schetsen en schilderijen van industrieel erfgoed in de Utrechtse Munt

TERSCHELLING
Gemeente Museum 't Behouden Huys, Commandeurstraat 30-32
Open: za 13-17

t/m 1 augustus 1997
Willem Barentsz van der Schelling
- Zijn reizen naar de Pool van 1594-1597, met de beroemde overwintering op Nova Zembla '96-'97.

Brochure, 22 pag., 30 ill. f 4,00
Scholieren puzzel - educatief

VLIELAND
Museum Tromps Huys, Dorpsstraat 99
Open: wo en za 14-17 en op verzoek

t/m 5 april 1997
Vlielanders amateurs
- Eilanders laten zich van hun beste creatieve kant zien.

De Noordwester
Vlielands Centrum voor info en educatie
Dorpsstraat 150
Open: Herfstvak. ma t/m za 14-17
15 t/m 30 sept. 10-12 en 14-17
1 okt. t/m 15 dec. wo en za 14-17, zo 13-16

t/m 15 maart 1997
Fotoclub Delfzijl "kiekt" Vlieland

WERGEA
Museum "Ald Slot", Ald Slotwei 1-5
Open: wo t/m zo 14-17, groepen op afspraak

t/m 29 december
Hoe onderwijst men de jeugd?
- Tentoonstelling van 200 jaar onderwijs. Overzicht van leermiddelen en inrichtingen van schoollokalen van ± 1800 tot heden. Met klankbeeld.
Informatieblad

WOLVEGA
Oudheidkamer Weststellingwerf, Zilverlaan 1
Open: di t/m vr 10-12 en 13-17, za 14-17

t/m februari 1997
Keramiek van Herman de Vries

WORKUM
Museum Warkums Erfskip, Merk 4
Open: di t/m vr 10-17
za t/m ma 13-17

tot 31 oktober 1998
Workumer kerfsnee-aardewerk
- Het kleurige kerfsnee-aardewerk wordt al sinds 1850 in Workum gemaakt. De tentoonstelling laat u voorwerpen zien uit verschillende perioden. Daarnaast wordt getoond hoe het aardewerk gemaakt wordt en welke versieringstechnieken er zijn.
Vouwblad

Museum voor kerkelijke kunst, Noard 173
Open: 13.30-17

27 t/m 30 december
Het museum, dat is gehuisvest in de voormalige pastorie van de Sint Werenfriduskerk, herbergt een verzameling kerkelijke kunstschaten van pastoor Janning, zieleherder, amateurschilder en hartstochtelijk verzamelaar. De collectie bestaat o.m. uit heiligenbeelden en kruiswegstaties. Verder kan een bezoek worden gebracht aan de monumentale kerk, waarin een grote kerststal is ingericht.

ZWAAGWESTEINDE
Oudheidkamer Dantumadeel, Sikke Boukesstraat 4
Open: wo t/m za 14-17

t/m 1 maart
Friese elfstedentochten
- Collectie Johannes van Kammen

(Bij de achterpagina:)

De Kerk- of Sneekerpoort te Harlingen op een pen- en penseeltekening van J. Stellingwerf uit 1723. Deze gecombineerde land- en waterpoort - met het huis van de poortwachter er tussenin - was de voornaamste uitvalsweg van de Friese havenstad naar Bolsward en Sneek. De poort werd in 1597 gebouwd of vernieuwd - het is onduidelijk of de Kerkpoort tussen 1580 en 1597 op dezelfde plek stond als het hier afgebeelde exemplaar - toen de stad naar het zuiden en westen werd uitgebreid. In de muur was een steen gemetseld met in het Latijn de tekst: 'Als God voor ons is, wie zal dan tegen ons zijn'. De oudste voorganger van de Kerkpoort stond tot 1580 op de kruising van de Grote Kerkstraat met de Heiligeweg (ill. Fries Museum).

De kerkpoort te Harlingen 1723